

ՂԱՉԱՐՅԱՆ ՈՐԲԵՐՏ

**ՀԱՅԱՍՏ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՈՈՐԵՐՏ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գիրքը տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության և
Պատմության ինստիտուտների
գիտական խորհուրդների որոշմամբ

A 94374

ԵՐԵՎԱՆ
«Լուսակն» հրատ.
2009

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

GHAZARYAN ROBERT

**HAYASA
THE POLITICAL AND CULTURAL
HISTORY**

The book is recommended for publication by the Scientific
Councils of the Institute of Oriental Studies and Institute of
History of NAS RA

YEREVAN
Lusakn
2009

ՀՏՆ 941 (479.25)

ԳԱՊ. 63.3 (2Հ)

Ղ. 158

Պատասխանատու խմբագիրներ՝ պ.գ.դ. Ա.Վ. Քոչարյան
պ.գ.դ. Է.Լ. Դանիելյան

Աշխատությունը ստացվում է պետական հովանավորությամբ:

Այս աշխատանքը գրելու բնագրերում տրացած օգտակար խորհուրդների, դիտողությունների և սրամատյան գրականության համար շնորհակալություն եմ հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հիմ Արևելքի բաժնի աշխատակիցներին:

Ղ. 158 Ղազարյան Ռ.Պ.

Հայաստ. քաղաքական և մշակութային պատմությունը. - Եր.: «Լուսակն» իրատ., 2008. 164 էջ:

Աշխատությունը Հայկական լեռնաշխարհի Ջ.ա. II հուղարկությանի պետական կազմակերպմանը նվիրված Հայաստ. քաղաքական և մշակութային պատմության ամբողջական վերանայման մասին գրքի է: Ենթադրվում է խնդրի վերաբերող ակտիվացումը և պատմագիտական տեսանկյունից, ճշգրտվում է Ջ.ա. XIV-XIII դդ. Հայկական լեռնաշխարհի պատմության հատվածի քաղաքական պատմությունը, սրբում են թագադրադարձում, անունական և մրհայրային իրավունակների բնարգելքը:

Աշխատանքը կարող է օգտակար լինել հայագետներին, սրբնագետներին և հայագիտությանը և Հիմ Արևելքի պատմությանը նվիրված շնորհակալություն:

Նվիրվում է քակախցի պապերիս՝
Ղազարյան Յուլիա և Ղազարյան Հովհաննեսի եղբայրներին

ԳԱՊ. 63.3 (2Հ)

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեոնաշխարհի՝ Ք.ա. II հազարամյակի պետական կազմավորումները քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և ռազմական փոխհարաբերությունների մեջ են եղել հայակից տարածքների երկրների հետ, ուստի դրանց վաղ պատմության շատ դրվագներ միահյուսվում են Հին Արևելքի պատմությանը: Այստեղ կարևորվում է սեպագիր աղբյուրներից հայտնի Հայասա երկիրը, որի անունը Հայք-Հայաստան անվան վկայությունն է Ք.ա. II հազարամյակում¹: Քանի որ այդ պետական միավորի մասին տեղեկություններն առկա են խեթական սկզբնաղբյուրներում, ապա, ինչպես պարզված է պատմագիտության մեջ, երկրի անվանումը տրված է խեթերենին համապատասխան, որտեղ *աša-ն Փոքր Ախայի տեղանուններում* օգտագործվող վերջածանց էր և կապված էր խեթալուսական լեզվաշխարհի հետ: Հայկական լեոնաշխարհի հնագույն պետականություններից մեկի՝ Հայասայի քաղավորության պատմության ուսումնասիրությունը հայոց պատմության այն հիմնահարցն է, որի հետազոտությունը կարևոր է թե՛ հայագիտության և թե՛ արևելագիտության մեջ և, ընդհանուր առմամբ, Հին Արևելքի պատմության խնդիրներն ուսումնասիրելու համար:

Հայասայի պատմությունն ուսումնասիրվել է հայրենական և արտերկրյա պատմագիտության կողմից: Աշխատության թեմային վերաբերող կամ առնչվող ուսումնասիրություններն սկսվել են դեռևս XXդ. 20-30-ական թվականներից: Այս խնդրում հիմնարար նշանակություն ունի Գ. Ղափանցյանի հատկապես «Հայաս-

¹ Հայս (որպես տեղանուն, ցեղանուն և անձնանուն) և Ազի (որպես տեղանուն և ցեղանուն) անվանումները փաստվել են Ելջայի (Ք.ա. III հազարամյակի կեսերով թվագրվող ատտրական տեքստերում) և Աշշուրի (Կասաղովկայի տարածքից գտնված Իմաստրահուտանյան արձանագրություն՝ թվագրվող Ք.ա. III-II հազարամյակների սահմանագծով) արձանագրություններում (Hawson B., Выделение разных хронологических слоев в древнеегипетском и проблемы первоначальной структуры текста пины Вах I, ИФЖ, 1983, № 4, с. 30-33):

տան-հայերի բնօրրան» աշխատությունը²։ Դրա հետ մեկտեղ կարևորվում են նաև այլ հեղինակների մասնագիտական և քնն-հանուր բնույթի ուսումնասիրությունները, որոնցում վեր են հանված Հայաստանի լեզվին, ռազմաքաղաքական պատմությանը, տեղագրությանը և կրոնին նվիրված հարցերը։ Սակայն Հայաստանի պատմությունն արժարժող դասական աշխատանքներն ունեն տասնյակ տարիների վաղեմություն։ Ժամանակի հրամայականն է անցած տասնամյակների ընթացքում սեպագրագիտության և հնագիտության բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների լույսի ներքո կատարել Հայաստան-Ազգիի պատմության քննական ուսումնասիրությունը։

Միևնույն ժամանակ պետք է նշել երկու կարևոր հանգամանք, որոնք հեռու լինելով պատմագիտական խնդիրների ոլորտից՝ առկա են պատմական Հայաստանի տարածքում պեղումներ կատարող օտար հնագետների հրապարակումներում։ Առաջինը գիտականորեն ընդունված պատմաաշխարհագրական անունների բռնազրուսիկ կերպով փոփոխությունն է։ Երկրորդը հնագիտական հուշարձանները պատմական հասցեատիրոջից զրկելն է։ Խոսքը վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, այն ընդգրկող վայրերի աշխարհագրական անուններին և հայոց մշակութային ժառանգությանը³։ Դրանով իսկ սույն մեծագրությունում կարևորվում է խնդրո առարկա տարածքի բն հնավայրերի պատմաաշխարհագրական անունների վերականգնումը և բն հնագիտական հուշարձանների էթնիկական պատկանելության արժարժումը, ինչը կարևոր նշանակություն ունի հին Հայոց էթնո-մշակութային ամբողջական սրատմության առումով։

Խեբական սեպագիր սկզբնաղբյուրներից հայտնի Հայաստան-Ազգի բազավորության պատմությունը մերկայացնելիս մեր հետազոտության համար առանցքային խնդիրներ են.

1. Հայաստանի ամբողջական ու քննական պատմությունը,

² Копанян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948.

³ Գամբեղյան Է., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային երկնա-կողմերը պատմագրության մեջ, ԳՐՀ, 2003, թիվ 3, էջ 30-37:

2. Հայասայի տեղանունների ամբողջական ցանկը.
3. Խերական տերության հետ Հայասայի ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները.
4. Հայասայի թագավորության դերը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հին Հայոց պատմության մշակութային ու ռազմաքաղաքական ընդհանուր համատեքստում՝ առկա ողջ նյութի (գրավոր, հնագիտական և հարակից) վերհանձնամբ:
 Թեմային վերաբերող կամ առնչվող ուսումնասիրություններն սկսվել են դեռևս XXդ. 20-ական թվականներից: Չնայած անցած քառիական ժամանակին, երբ հրատարակվեցին «Հայասա-Ազգի», «Հայասան-հայերի բնօրրան», «Հին Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության մի քանի վիճելի խնդիրների մասին», «Հայասացիներ»⁴, ինչպես նաև մասնավոր և ընդհանուր բնույթի տարբեր ուսումնասիրություններ, տվյալ խնդրի ուսումնասիրման համար առաջին անգամ է փորձ արվում օգտագործել նաև պատմական Հայասա-Ազգիի տարածքի հնագիտական նյութը:

Վերջին տասնամյակներում սեպագրագիտությունն ապրել է զգալի առաջընթաց, հայտնաբերվել են նոր աղբյուրներ, ճշգրտվել և վերահիստառարակվել են հմերը, վերանայվել են սկզբունքային մի շարք հարցեր: Բոլոր վերոհիշյալ գործոններն, ինչպես նաև նյութին քննական մոտեցման ամիրաժեշտությունը պարտադրում են վերաշարադրել Հայասայի պատմությունը, ինչին և նվիրված է ներկա աշխատությունը:

Հայասայի պատմության աղբյուրագիտական հենքը կազմում են խերական սեպագիր աղբյուրները, ասորեստանյան որոշ տեքստեր, գրավոր աղբյուրներին լրացնող հնագիտական նյութեր և հուշարձաններ, օժանդակ աղբյուրներ, որոնք ներառում են ֆիզիկաաշխարհագրական, լեզվաբանական և այլ ուղղություններ:

⁴ Forte E., Hajasa-Azzi, Suseatica, 1931, № 9, S. 1-24. Капанцян Г., Хайса-колыбель армян, Ереван, 1948. Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 68-155. Хачатрян В., Хайсацы, ВОН, 1972, № 8, с. 32-41.

1. Գրավոր աղբյուրներ

Ա. Խեթական արձանագրություններ: Հայաստային վերաբերող համեմատաբար մեծաքանակ և արժեքավոր տեղեկությունների հիմնական աղբյուրը միջինխեթական ու նորխեթական ժամանակաշրջանի սեպագիր արձանագրություններն են:

Խաբբիի արքա Առնուվամդաս I-ի օրոք (Ք.ա. XIV դարի I կես)⁵ կազմված խեթական տեքստերից է, այսպես կոչված, «Պախխուվացի Միտայի» տեքստը⁶: Այս վավերագրում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների հետ խեթական պետության կնքած ժամանակագրորեն ամենավաղ պայմանագիրը, որտեղ Հայաստան չի հիշատակվել, սակայն դրանում հիշատակվում են որոշ քաղաքներ, որոնք ավելի ուշ շրջանի խեթական աղբյուրներից հայտնի են՝ որպես այդ երկրի բնակավայրեր:

Գոյություն ունի խեթահայաստական առայժմ չթվագրված պայմանագիր, որտեղ խեթական արքան (հավանաբար, Թուդխալիյաս III-ը (Ք.ա. 1360-1344թթ.)) դիմում է *հայասացիներին* (Հայասայի մարդկանց)⁷:

Մաշատ-Հյոյուրից (խեթ. ^{URU}Tarigga) հայտնաբերված տեքստերում տեղեկություն կա նաև Հայասայի վերաբերյալ, որի դեմ արշավելու նպատակով խեթերը զորահավաք էին անցկացրել Վերին երկրում: Արխիվը բվագրվել է Թուդխալիյաս III-ի և Մուպպիլուլիմանա I-ի կառավարման շրջանով (Ք.ա. XIVդ. 60-20-ական թթ.)⁸:

⁵ Խեթական սցենարի բազմաթիվ տարբերակներում են՝ ըստ Թրևեր Բրայսի գրքի Bryce T., *The Kingdom of the Hittites*, Oxford, 1998, p. XIII-XIV (օգտագործվել է այն ընդունված առօրինակ ժամանակագրությունը, որը նենվում է հիմնականում բաբելոնյան աստղագիտական/գեոչափային բնույթի մի տեքստի վրա, ինչպես նաև ասորաբաբելոնյան, եգիպտական և խեթական որոշ սիմվոլիզմների վրա):

⁶ KUB XXIII 72.

⁷ KBo XVI 45 (CTH 832. Թույան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 126):

⁸ Տե՛ս S., *Hechtische Briefe aus Maşat-Höyük*, TTKY, № V1/35, 1991, S. 298-301. Թույան Ա., Նոր Եյուրիցի խեթական տեքստի և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխարարբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ, 2001, XX, էջ 233-245:

Հայասան հիշատակված է խեթական քագավոր Մուսպիլու-լիումաս I-ի (Ք.ա. 1344-1322թթ.) տարեգրության մեջ, որը խմբագրել է նրա որդին՝ Մուրսիլիս II-ը⁹: Այդ տարեգրությունից տեղեկանում ենք, որ Թուդիսալիյաս III-ն իր որդու՝ Մուսպիլու-լիումասի մասնակցությամբ երկու ռազմական արշավանք է կատարել Հայաստան-Ազգիի դեմ: Ժամանակագրական տեսակետից Հայաստանի մասին հետագա տեղեկություններ ստանում ենք Մուսպիլուլիումաս I-ի և Հայաստանի արքա Խուկկանայի միջև կնքված դաշնագրից¹⁰:

Խաթթիի և Հայաստանի միջև հետագա փոխհարաբերությունների մասին մեզ կարևոր տեղեկություններ են հասել Մուրսիլիս II-ի (Ք.ա. 1321-1295թթ.) տարեգրություններից («Տասնամյա» և «Ընդարձակ»)¹¹: Առաջինը ներկայացնում է արքայի կառավարման առաջին տասը տարիների իրադարձությունները, երկրորդը ընդգրկում է նրա կառավարման գրեթե ողջ շրջանը: Հայաստանի հետ փոխհարաբերությունները թվագրվում են նրա գահակալության յոթից տասնմեկերորդ տարիներով:

Հայկական լեռնաշխարհի «ձերկրների» վերաբերյալ հավաստի սկզբնաղբյուր է խեթական արքա Խաթթուսիլիս III-ի (Ք.ա. 1267-1237թթ.) մասնագիտական շրջանակներին լավ հայտնի «Ինքնակենսագրությունը», որտեղ տեղեկություններ կան խեթական արքայի կողմից գահի բռնազավթման արդարացման և մախորդ արքաների գործունեության վերաբերյալ¹²: Այստեղ հիշատակություն կա նաև Խաթթիի արևելյան հարևան Հայաստանի մասին¹³:

⁹ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2-4, pp. 41-68, 75-98, 107-130.

¹⁰ Friedrich J., Der Vertrag des Suppiluliuma mit Hukkanaš und den Leuten von Išayaša, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 103-163.

¹¹ BoTU II, S. 48-63 (Götze A., Die Annalen des Mursiliš, MVAG, 1933, № 38, CTH 61).

¹² CTH 81 (Otten H., Die Apologie Hattusiliš III: Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden, 1981).

¹³ KBo VI 28.

Հայասան վերջին անգամ հիշատակվել է Թուղխալիյաս IV-ի (Ջ.ա. 1237-1209թթ.) օրոք, և նշվել է, որ այն բշնամական երկիր է Խարբիի համար¹⁴:

Պահպանվել է մահ խեթահայաստական պայմանագրի կնքմանը «վկա» աստվածների ցուցակ, որտեղ տրվել է մահ Հայասանի քաղաքների և նրանցում պաշտվող աստվածների անվանացուցակը¹⁵:

Հայկական լեոնաշխարհի՝ Ջ.ա. II հազարամյակի պետական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ խեթական սեպագիր աղբյուրներն արտակարգ կարևոր են այն առումով, որ շատ դեպքերում դրանք միակ գրավոր վկայություններն են: 1920-ական թվականներից հրատարակվող այդ աղբյուրների շնորհիվ՝ ուսումնասիրվել են մահ Հայասան-Ազգիի պատմության, էքնիկական, սոցիալական իրավիճակի և հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ խնդիրներ: Մակայն Խարբուսասի (այժմ՝ Թուրքիայի) պաշտական պահոցի ըմճեաճ հնարավորությունները սահմանափակ են: Արդի ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում կատարված պեղումների քննազրույցում հայտնաբերվել են տեղական սեպագրական արխիվներ, որոնց հրատարակությունը վերջերս է սկսվել: Մասնա գերազանցապես նամակներ են՝ առարկված խեթական արքունիքից: Չգալի թիվ են կազմում վարչական և ծխապաշտամունքային տեքստերը: Այստեղ կան մահ հայագիտության համար զգալի հետաքրքրություն ներկայացնող նյութեր:

Վերջին տասնամյակներում հրատարակված խեթական սեպագիր տեքստերում վկայված են մահ մի քանի նոր տեղանուններ, որոնք, հավանաբար, գտնվել են Հայասանում կամ նրան հարող խեթական տարածքում¹⁶: Դրանք են Իյանիննա

¹⁴ KUB XXVI 12 11 12-15.

¹⁵ KUB XXVI 39 (Forrer E., Hajaso-Azzi, S. 6).

¹⁶ Քոսայան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄԱՆԵՄ, 2003, XXII, էջ 252-259: Նոյնը, Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները (քոս խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004, էջ 54, 58, 69, 79, 84, 93, 100, 101:

(^{URU}lyaninna), Խարսալասա (^{URU}Haršalaša/i), Խուրրու (^{URU}Ḫuddu),
 Լալաստա (^{URU}Lalatta), Լիտտա (^{URU}Litta), Պարտանտա
 (^{URU}Pártanta), Տախ(ա)նիսարա (^{URU}Tahhanišara), Տափառենա
 (^{URU}Tawatena), Ուկսու (^{URU}Ukšu), Ոստկունիսա (^{URU}Utkuniša) քա-
 դաքները, որոնք գտնվել են Հայասալի ուրա քաղաքի շրջակայ-
 քում կամ դրան հարող տարածքում, և Սալիտի լեռնանունը
 (^{URU.SAG}Šaliti)¹⁷; Կան նաև մի շարք դժվարըմբռնելի քաղաքա-
 նուններ, որոնց հայասական պատկանելությունը հավանական է:
 Դրանք են՝ ^{URU}Ḫu-u-u[...], [^{URU}...]mi-it-ta, [^{URU}...-p]a-ku-ul-la,
 [^{URU}...-t/s]a-ta, [^{URU}]x-x-ri-u, [^{URU}...-t]š-ta¹⁸:

Հայասա երկրանունը մշյալ աղբյուրներում տրվել է Հայասա
 կամ Ազգի ձևով, և երկու դեպքում էլ խեթերը հասկացել են
 միևնույն երկիրը:

Բ. Ասորեստանյան արձանագրություններ: Հայասա-Ազգիի
 սլաոմոթյան մասին տեղեկություններ են պարունակում նաև Բ.ա.
 XIII-XIIդդ. ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները:

Հայկական լեռնաշխարհը Բ.ա. XIIդ. կեսերից հայտնվել էր
 Խաթթիի և Ասորեստանի ռազմաքաղաքական մրցակցության ո-
 լորոտում: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան գրավոր աղբ-
 յուրներում որոշակի տեղեկություններ են հայտնվում Հայկական
 լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները գալիս
 են Ասորեստանի արքաների՝ դեպի հյուսիս կատարած արշա-
 վանքների նկարագրություններից:

Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի (Բ.ա. 1233-1197թթ.)¹⁹ տեքստերում
 հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ «Նաիրի երկիր» հավա-
 քական անվանումը: Եթե խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի

¹⁷ KBo IV 4 II 78 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 122-123).

¹⁸ Բույան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 105-107:

¹⁹ Ասորեստանյան արքաների ժամանակագրությունը տրված է՝ von Boese J.,
 Wilhelm G., Assur-dan I, Ninurta-apil-ekur und die mittelassyrische Chronologie,
 Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1979, №71, S. 19-38.

հյուսիս-արևմտյան կողմերն անվանում էին Հայաստ կամ Ազգի, սպա ասորեստանցիները լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը հիշատակել են *Նաիրի երկրներ* (Տավոսի լեռներից հյուսիս ընկած հատվածը՝ մինչև Սև ծով) անունով: Այսպես, Աշշուր քաղաքում, Թուկուլթի-Նինուրտայի պալատում և տաճարում հայտնաբերված արձանագրություններում պատմվում է Ասորեստանի արքայի՝ ղևաի Հայկական լեռնաշխարհի արշավանքի ժամանակ նրա ղեմ դուրս եկած *Նաիրյան 43 քաղաքների* մասին²⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ Ք.ա. XII դ. վերջին տասնամյակների քաղաքական վիճակի մասին տեղեկություններ հաճոյիսում են միայն Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I-ի (Ք.ա. 1114-1076թթ.) սեպագիր արձանագրություններում: Դրանց վերաբերում են նշված տարածաշրջանում այդ տիրակալի Ք.ա. 1112թ. նվաճումներին, որոնց կապակցությամբ նույնպես հիշատակվել են *Նաիրյան երկրները*: Թիգլաթպալասար I-ը հիշատակել է Նաիրիի 23 երկրների քաղաքներին: Պարտության մատնելով Գաիրյան ուժերը՝ նա ավար էր վերցրել 120 մարտակազր և այնուհետև հետապնդել *Նաիրիի 60 քաղաքներին* ու նրանց օգնության եկածներին մինչև «Աջին ծովը»²¹:

Թիգլաթպալասար I-ի տարեգրություններում տեղեկություններ կան նաև այն մասին, որ ուրումնացիների (ուրուացիների) և կասկերի (արեշացիների) ուժերը շարժվել են ղևաի հարավ և բախվել Ասորեստանի հետ: Այս շարժը, հավանաբար, տեղի է ունեցել Հայաստաի տարածքից²²:

²⁰ ABINUY, 5, 6, 7, 8, 1951, № 2, 3, 4: ARI, I, §§ 691-694, 701, 707, 713, 773, 783 etc. Арыцотан II., Ісакотан (Урарту), Ереван, 1970, с. 21 etc.

²¹ ABINUY, 10 (IV, 43).

²² ABINUY, 12, 13: AKA, № 1, Col. II, 100-102, Col. III, 1-2, p. 47-48: ARI, II, № 18, AKA, p. 112, 117: ARI, II, № 67, 93: Երեմյան Ս., Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուսսիա երկրում, ՊՌՀ, 1958, թիվ 3, էջ 59: Քոսյան Ա., Երեմիական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. XII դարում, ՊՌՀ, 1991, թիվ 1, էջ 74-77: Նույնի, «Արևելյան և ասրեմոտյան» մուշկերի խնդիրը, ՊՌՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 214-218: Ավետիսյան Հ., Հնագույն Երեմիական տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհը Ք.ա. III-I հազարամյակներում, ՊՌՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 243-245:

2. Հնագիտական արդյունքներ

Պատմաբանները Հայաստանի տարածքը հիմնականում տեղորոշում են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում: Ի տարբերություն Հայկական լեռնաշխարհի առավել լավ ուսումնասիրված տարածքների (Վանա լճի ավազանը, Խարբերդի շրջանը, Հայաստանի Հանրապետության տարածքը, Ուրմիա լճի ավազանը, պատմական Գուգարքի տարածքը) լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանների հնագիտական ուսումնասիրության վիճակը դեռևս հեռու է քավարար լինելուց:

Թեև Հայաստանի պատմական տարածքում հնագիտական-հետախուզական աշխատանքներ կատարվել են դեռևս XX դ. 40-ական թթ., սակայն կանոնավոր պեղումներ այստեղ իրականացվում են՝ սկսած 1980-ական թթ.-ից: Խնդրո առարկա տարածաշրջանում պեղումներն ի հայտ բերեցին Ջ.ա. II հազարամյակի մասնավորապես ուշքրոնզնդարյան մշակույթի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածում:

Ներկայիս Էրզրումի (Կարին) մարզի տարածքում են գտնվում նաև Մոս, Գյուզելդվա, Բլուր, Կարազ հնավայրերը:

Sos Höyük (Մոս) հնավայր-ըլուրը գտնվում է պատմական Վերին Բասեն գավառում: Հնավայրում պեղումներ սկսվել են դեռևս 1987թ. Էրզրումի համալսարանի և Էրզրումի քանդարանի աշխատակիցների խմբի կողմից: Հետագայում ավստրալացի հնագետ Ա. Սագոնան մի քանի համահեղինակների հետ, սկսած 1995թ.-ից, հրատարակել է այդ հնավայրում իրենց կատարած աշխատանքների ամփոփումը²³:

Էրզրումից 16 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք է տեղորոշվում

²³ Sagons A., Sagons C., Özkorucuklu H., Excavations at Sos Höyük 1994, AnSt, 1995, № 45, p. 193-218. Sagons A., Erkmen M., Sagons C., Excavations at Sos Höyük, 1995, AnSt, 1996, № 46, 1, p. 27-52. Sagons A., Erkmen M., Sagons C., Howells S., Excavations at Sos Höyük, 1996, Anatolica, 1997, № XXIII, p. 181-203. Sagons A., Erkmen M., Sagons C., Excavations at Sos Höyük, 1997, KST, 1998, № XX, 1, p. 205-206. Sagons A., Sagons C., Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000, ANES, 2000, № XXXVII, p. 56-77.

Karaz (Կարազ) հնագիտական վայրը: Այստեղ հետազոտություններ կատարվել են դեռևս 20-րդ դ. 40-50-ական թթ.²⁴:

Հայտնի հնավայրերից է նաև Pulur-ը (Քլուր): Այն գտնվում է Էրզրումից 20 կմ դեպի արևմուտք: Այս հնավայրում ուսումնասիրություններ են կատարվել՝ սկսած անցած դարի 40-ական թթ.-ից: Քլուրի հնավայրում հետազոտություններ են կատարել և դրանց ամփոփումը տվել թուրք հնագետները²⁵:

Güzelova (Գյուզելովա) հուշարձանը գտնվում է Էրզրումից 15 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Այստեղ պեղումներ կատարվել են 1961թ. -ին Հ. Քոչայի և Հ. Վարիի գլխավորությամբ²⁶:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որտեղից պեղված Ք.ա. II հազարամյակի հնագիտական մյուսերը կարևոր են Հայաստան-Ազգիի պատմության ուսումնասիրության համար, ընդգրկում է Գալլ (Լյուկոս) և Արդոխ գետերի հովիտները: Այստեղ է Büyüktepe Höyük հնավայրը Բարերդից 30 կմ դեպի հարավ-արևմուտք²⁷:

1980-ական թթ. վերջում Գյումուշխաննի մարզի Բարերդի և Կելկիտի շրջաններում ուսումնասիրվել են 60-ից ավելի հնավայրեր, այդ թվում նաև՝ 1940թ. -ի հետազոտական արշավանքի ժամանակ հնագետ Ք. Քոչայից և Կոլմից Բարերդի շրջանում հիշատակված 5 հնավայրերը²⁸:

²⁴ Lamb W., The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours, AnSt, 1954, № 4, p. 21-32. Koçay H., Yurfan K., Erzurum-Karaz kazisi Raporu, TTKB, 1959, № XXIII, s. 349-413.

²⁵ Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, TTKB, 1944, № VIII/32, s. 659-680. Նույնի, Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1944, № III/5, s. 464-505. Koçay H., Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları), TTKY, 1964, № XVII, 1, s. 91-94. Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzye Araştırması, AST, 1988, № 5/2, s. 45-76. Նույնի, Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, TAD, 1992, XXX, s. 153-158.

²⁶ Koçay H., Vary H., Güzelova Kazisi, Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967.

²⁷ Sagons A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83. Sagons A., Pemberton E., McPhee I., Sagons C., Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, 1, p. 161-164.

²⁸ Kökten K., Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 479-486, 498-505. Sagons A., An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-classical period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ կարևոր են խեթական սեպագիր աղբյուրները, որոնց՝ 1920-ական թվականներից հրապարակման շնորհիվ՝ ուսումնասիրվել է Ք.ա. II հազարամյակում գոյություն ունեցած քաղաքական միավորների պատմությունը, ինչպես նաև էթնիկական, սոցիալական իրավիճակի և հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ խնդիրներ:

Խեթական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ դեռևս Ք.ա. XIV դարում, գուցե և ավելի վաղ շրջանում, Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորվել էր մի պետական միավոր՝ քաղաքություն, որը խեթերն անվանում էին Հայասա (խեթ. KUR ^{URU} Hayasa - «Հայասա քաղաքի երկիր») կամ Ազգի (խեթ. KUR ^{URU} Azzi) - «Ազգի քաղաքի երկիր»): Խեթահայասական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերություններին վերաբերող սեպագիր տեքստերի տվյալների հիման վրա հետազոտողները բննել են Հայասա-Ազգիի ընդգրկած տարածքի և Հայկական լեռնաշխարհում նրա պատմաաշխարհագրական դիրքով պայմանավորված մշանակության հետ կապված խնդիրները:

Հայասա-Ազգիի տեղադրության հարցը կարևոր է Հայոց պատմության հնագույն շրջանի ուսումնասիրման առումով, քանզի շատ պատմաբանների կողմից այն ընդունվել է՝ որպես Հայք-Հայաստան երկրի գոյության փաստ Ք.ա. II հազարամյակում: Սույն մույնացումը (Հայասա-Հայք) հանդիպել է նաև ա-

կունցների մտ) երկրների միջև, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում³⁴:

Հայասայի պատմության լավագույն սկզբնաղբյուրներն են մաս արևելագետ Ա. Գյոթցեի գիտական մեծ արժեք ներկայացնող աշխատությունները³⁵: Նա 1927թ. իր հոդվածներից մեկում Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Տրասպիզոնից արևելք՝ Պոնտոսի մերձափնյա շրջանում³⁶: Այնուհետև, վերանայելով իր այդ տեսակետը, նա Հայասա-Ազգին տեղադրել է Արևմտյան եփրատի և Երոթիսի ավազաններում՝ մինչև Սև ծովի ափերը³⁷:

Հայասան Սև ծովի ափերին տեղորոշող հետազոտողները կարծում են, որ այն գտնվում էր դրա հարավ-արևելյան ափերին, և նրանց հիմնական կովանը Ազգիի Արիպաս քաղաքի տեղադրությունն է, որն ըստ Մուսիլիս II-ի տարեգրության՝ «գտնվում էր ծովի մեջ» (խեթ. ^{URU} A-ri-ir-ša-aš Š[Ā A.A]B.BA³⁸):

1931թ. է. Ժոռերը կարծիք է հայտնել, որ Հայասա-Ազգին պետք է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում տեղադրել, ինչն ընդունվել է արևելագետների մեծ մասի կողմից³⁹: Պ. Կրեչմերը, նշելով, որ Հայասա անունը նշանակում է Հայաստան (նրանից առաջ այդ կարծիքն է արտահայտել Կ. Ռորը⁴⁰), փաստորեն, համաձայնել է Հայասան Բարձր Հայքում տեղադրելու է. Ժոռերի առաջարկած տեսակետի հետ⁴¹:

³⁴ Friedrich Z., Aus dem hethitischen Schriftum, Leipzig, 1925, H. I. S. 9, H. II, S. 21. Նույնի, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, S. 103-104.

³⁵ Götze A., Zur Geographie des Hethiterreiches, Kleinasiatische Forschungen, 1930, B. 1, H. 1, S. 108-114. Նույնի, Die Annalen des Muršiliš, 1933. Նույնի, Kizzuwana und the Problem of Hittite Geography, New Haven, 1940. Նույնի, Kleinasien, München, 1957.

³⁶ Goetze A., Zur Geographie des Hethiternreichs, Kleinasiatische Forschungen, 1930, B. 1, H. 1, S. 108-114.

³⁷ Goetze A., Kleinasien, München, 1957 (տես այդ զրքի վերջում գտնույթած քարտեզը):

³⁸ KBo IV 4 IV 5(Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 132-133)

³⁹ Forrer E., Hayasa-Azzi, Caucasicca, 1931, № 9, S. 1-2.

⁴⁰ Roth K., Die Bedeutung des Armenischen, ՀԱ, 1927, քիվ 11-12, էջ 742:

⁴¹ «Հայ» անունը ըստ Պ.Կրեչմերի, ՀԱ, 1933, քիվ 7-8, էջ 429:

Ըստ Գ. Մելիքիչվիլու՝ Հայասա-Ազգին գտնվում էր խերական տերության հյուսիս-արևելյան մասում: Ըստ նրա՝ Խարքիին տարածքային առումով առավել մոտ է գտնվել Ազգին, այդ պատճառով խեթերը հաճախ Հայասա անվան փոխարեն օգտագործել են այդ տեղանունը: Այսպիսով, Գ. Մելիքիչվիլին Հայասան տեղորոշել է Արևմտյան Եփրատի վերին ավազանում, որին սահմանակից են եղել Կասկա, Իսուվա և Վերին երկրները⁴⁵:

Հայասայի պատմությանն է անդրադարձել նաև Ի. Դյակոնովը՝ հիմնականում հայոց լեզվի, հայոց վաղնջական պատմության և հայ ազգի ցեղասերման հարցերի շրջանակներում⁴⁶: Ի. Դյակոնովը սկզբնապես Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Վերին Եփրատի ավազանում⁴⁷, սակայն իր հետագա աշխատություններից մեկում, համաձայն չլինելով այն կարծիքին, թե Հայասան պետք է փնտրել ներկայիս Երզնկայի և Էրզրոմի շրջակայքում, առաջարկեց տեղադրել այն Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին: Ազգին, ըստ նրա, գտնվում էր Պոնտոսում՝ Խարշիա գետի ավազանում, և տարածվում էր մինչև Փառնակիա, իսկ Հայասան՝ Մորոխ գետի ավազանում՝ որպես կենտրոն ունենալով Բաբերդ քաղաքի շրջակայքը, որտեղից Հայասայի իշխանությունը տարածվել է դեպի հարավ: Ազգիի Արիպա քաղաքն Ի. Դյակոնովը տեղորոշել է Սև ծովի ափերին՝ Փառնակիայի մոտ, իսկ Ազգիի մյուս հայտնի կենտրոնը՝ Դուզգաման, նա տեղադրել է Լյուկոս (Գայ) գետի ավազանում կամ Լյուկոս ու Խարշիա գետերի ավազանների միջև ընկած լեռնանցքներում, Պախիսուվան՝ ներկայիս Կենախից (Կամախ) արևմուտք՝ Չինարայի մոտ: Ինգալավան, ըստ նրա, Հայասա-Ազգիի սահմանային քերդերից մեկն էր, սակայն ի տարբերություն մի շարք հեղինակների՝ նա այն իրն հայկական Անգեղ վայրում չի տեղորոշել: Ըստ Ի. Դյակոնով-

⁴⁵ Меликянцян Г., *История Урарту*, Тбилиси, 1954, с. 81-82.

⁴⁶ Дьяконов И., *Предистория армянского народа*, Ерван, 1968, с. 81-101.

⁴⁷ Дьяконов И., *Хетты, фригийцы и армяне*, ПАСБ, 1961, с. 333-368 (տես նաև նույնիսկ գեներալ թարգմանը)։

վի՝ Կուննախան գտնվել է ներկայիս Կեմախի տեղում և Հայաստանի կազմում է ընդգրկվել միայն ժամանակավորապես՝ դրա առավել ընդարձակմամ տարիներին⁴⁸:

Հայաստանի տարածվելը Արևելապոնտական լեռներից հյուսիս՝ Սև ծովի ափեր, քիչ հավանական է: Այսպիսի տեսակետի հիմքում ընկած է միայն Արխայսայի՝ որևէ ջրային տարածքի ափին գտնվելու փաստը, սակայն այդ ջրային տարածքը կարող էր հանդիսանալ նաև Վանա լիճը (ծովը): Արևելապոնտական լեռները հանդիսացել են կասկական ցեղերով բնակեցված տարածք, ինչն ինքնին բացառում է Հայաստանի գտնվելը այդ տարածքում:

Ձ. Մելլասարող Հայասան տեղադրել է Եփրատի մեծ ոլորանից մինչև Էրզրում ընկած տարածքում՝ հավանական համարելով նաև, որ այն տարածվել է Արաքսի հովտում՝ մինչև Արարատյան դաշտը, որտեղ գտնվող Մեծամոր հնավայրը նա համարել է Հայաստանի մաս⁴⁹, ինչը հնարքեր է Հայաստանի արևելյան սահմանների աշխարհագրական ընդգրկումը քննարկելիս:

Ֆ. Հաազը համոծայն էր այն տեսակետի հետ, որ Հայասան առավելապես պետք է գտնվեր Երզնկայի, Տրապիզոնի և Էրզրումի միջև ընկած տարածքում⁵⁰:

Նման տեղադրություն է առջարկել նաև Ջ. Յարարը՝ նշելով, որ Հայասան գտնվել է խեթական Վերին երկրից (ներկայիս Թուրքի և Սեբաստիայի մարզերի տարածքը) արևելք՝ ընդգրկելով Երզնկայի, Էրզրումի շրջանները, ինչպես նաև Վերին Գայլ և Ադուխ գետերի ավազանները: Վերին Գայլի ավազանը նա համարում էր այն վայրը, որտեղ արևելյան կասկական ցեղերը սահմանակցել են Հայաստան-Ազգիի հետ: Ջ. Յարարը, Հայաստանի տեղադրությունը ներադրելով այդ տարածքներ

⁴⁸ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, с. 81-84.

⁴⁹ Meilassat J., Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age, AnSt, 1968, № XVIII, p. 201-202.

⁵⁰ Haas V., Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands Xenia, Das Reich Urartu, B.I, 1986, S. 22.

րում, հյուսիսում այն հասցրել է մինչև Սև ծովի ափերը՝ Տրապիզոնի մոտ⁵¹։

Ի տարբերություն հայ պատմագիտության մեջ հայտնված տեսակետների՝ արևմտյան շատ գիտնականներ Հայասայի պատմությանն անդրադարձել են՝ որպես արևելագիտության մի մասի՝ այն շփոտելով հայոց պատմության տեսանկյունից։ Այնինչ Հայասայի պատմության հարցերը կարևոր նշանակություն ունեն հատկապես հայագիտության համար։

Հայ պատմագիտության մեջ առաջինը Հայասայի պատմության հարցերով զբաղվել է հայտնի խեթագետ, Բ. Հրոզնո աշակերտ Ն. Մարտիրոսյանը։ Դեռևս 1924թ. նա իր հոդվածներից մեկում հանդես եկավ այն տեսակետով, որի համաձայն՝ խեթական աղբյուրներում հիշատակվող Հայասան (ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ Խայասան) հայերի հնագույն հայրենիքն էր⁵²։ Ավելի ուշ Ն. Մարտիրոսյանը զարգացրեց իր այս տեսակետը՝ հանդես գալով նոր հրապարակումներով⁵³։ Նրա կարծիքով Հայասա ասելով՝ պետք է հասկանալ Հայաստան, և այն գտնվել է ներկայիս Դեբեսիմի և Խարբելդի շրջաններում և հանդիսացել է հայերի նախնիների՝ *հայաների* հայրենիքը՝ հայերի քնորրանը։ Իսկ հայասական ցեղերի միավորումով այնուհետև ստեղծվել է մի պետություն, որն ընդգրկել է Փոքր Հայքը և Բարձր Հայքի հարավ-արևմտյան մասը։ Ն. Մարտիրոսյանը հավանական է համարել, որ Հայասայի Արիպա

⁵¹ Yakar J., Hittite Involvement in Western Anatolia, AnSt, 1976, № 26, p. 117-128 (տև՛ս հոդվածում զետեղված քարտեզը՝ էջ 118)։ Նույնի, Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: an archaeological Assessment. In: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp, Ankara, 1992, p. 508-512. Նույնի, Ethnoarchaeology of Anatolia, Tel Aviv, 2000, p. 28 (տես աշխատությունում զետեղված № 4 քարտեզը)։

⁵² Մարտիրոսյան Ն., Հայերնի յարաբերությունը Խեթներենի հետ, ՀԱ, 1924, թիվ 9-10, էջ 453։

⁵³ Մարտիրոսյան Ն., «Գիլգամեշ» դյուցազմերգությունը, ՊԹՀ, 1958, թիվ 3, էջ 75-83։ Նույնի, Պրպատմնի փոքրասիական անուններու մասին, ՊԹՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 82-107։ Նույնի, Նոստոս մը հեր և հայ քառաբնության, ՊԹՀ, 1972, թիվ 2, էջ 163-186։

քաղաքը գտնվել է Շոփը լճի ափին կամ Վանա լճի արևմտյան ափերին: Կուժմախան, ըստ նրա, գտնվել է մերկայիս Կեմախի տեղում և հանդիսացել է Հայաստանի սահմանամերձ և գլխավոր քաղաքներից մեկը: Ն. Մարտիրոսյանը նշում է, որ Հայաստանի դաշնակցային պետության մեջ են մտել Իսուվա (ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ հետագայի Փոքր Շոփքի տարածքում), Պալա (Շոփքի Բալահովիտ գավառը), Իշմերիկա (սահմանակից է եղել Իսուվա-Շոփքին և Ազգիին և համապատասխանել է մերկայիս Դեբսիմին), Գաշգաշ (Կասկա) (ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ այս ժողովուրդն ապրել է Հալիսի ակունքներից մինչև Վերին Եփրատ ընկած տարածքում, և նրա անվանումը մնացել է Շոքոխի ակունքների մոտ գտնվող մերկայիս Կիսկիմ ավանի անվան մեջ) և Ազգի նրկրները: Խեթական աղբյուրներում հիշատակված Մալազգիյան (մերկայիս Մալաքիայի մոտ) մերթնդները գտնվել է խեթերի, ասորեստանցիների և հայաստացիների ձեռքում⁶⁴:

Խորբերդի դաշտն այդ ժամանակաշրջանում մասն է կազմել Հայկական լեռնաշխարհի մեկ այլ պետական կազմավորման՝ Իսուվայի, որը չի մտել Հայաստանի կազմի մեջ՝ չնայած չի կարելի քացանել իսուվահայաստական դաշնակցային հարաբերությունների գոյությունը որոշակի ժամանակահատվածում: Իսուվան և Հայաստա-Ազգին խեթերի կողմից տարբերակվել են՝ որպես տարբեր *երկրներ*: Առավել ևս դժվար է պատկերացնել Հայաստանի ամրացված քաղաք Արիպսայի տեղորոշումը Իսուվայի (Շոփքի) տարածքում, կամ Կասկա նրկրի և Մալազգիյայի (Մաղիյա) գտնվելը Հայաստանի կազմում:

Ա. Խաչատրյանն իր ուսումնասիրության մեջ շեշտել է, որ խեթերը Հայաստանի համար ունեին մի ընդհանուր անուն՝ Հայասա, որի աշխարհագրական դիրքը մա որոշել է Կարինից Վան ընկած տարածքում: Արիպսա քաղաքը մա տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին: Հայասա և Հայաստան քառերի նմանությ-

⁶⁴ Մարտիրոսյան Ն., «Պարզունակը փոքրասիական անուններու ծագին», ՊԸՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 93-105:

յունը հիմք ընդունելով՝ Ա. Խաչատրյանը նույնպես շեշտել է, որ այն Հայաստան անվան հնագույն ձևն է⁵⁵։

«Հայաստանի պատմություն» գիտական մեծադեղք մեծագրության մեջ Ն. Ադոնցն անդրադարձել է նաև Հայասայի պատմությանը խեթական վավերագրերի վերլուծության հիմքի վրա⁵⁶։ Նա նշել է, որ խեթական թագավոր Քուդուսալիյաս III-ը Հայասայի դեմ կատարած իր երկրորդ արշավանքի ժամանակ (նրա հետ էր նաև իր որդին՝ Սուպալիուլիումասը) ընդհարվել է նրա թագավոր Կարաննիի հետ Կումմախա քաղաքի մոտ։ Կարաննի թագավորի ամուսինջ Ն. Ադոնցը քիսեցրել է հայկական Կարին քաղաքի անվանումը, իսկ Կումմախայից՝ Դարանադյաց գավառի Կամախ անունը։ Սրա հիման վրա էլ նա Հայասան տեղորոշել է Վերին Եփրատի հովտում։ Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Կամախի հյուսիսում Հայասան սահմանակցել է Կասկա երկրին, որը տարածվել է Արևելասյունական լեռների շրջանում՝ մինչև Հալիսի գետաբերանը։ Նա նաև նշել է, որ Հայասա և Ազգի անունները հոմանիշ են և գործածվել են Մուրափիսի տարեգրության մեջ նույն տարածքի իմաստով։ Ընդ որում, Ն. Ադոնցը տարանջատել է Հայասա-Ազգի, Ալշի և Իսուվա երկրները՝ գտնելով, որ դրանք առանձին են եղել։ Նա Ազգի երկիրը տեղակայել է Դերսիմի շրջանում Կումմախա-Կամախ քաղաքի հարավում։ Ազգիի երեք քաղաքները՝ Ինգալավան, Արիսլասան, Դուգգաման, նա տեղադրել է Կումմախա տանող ճամապարհների վրա։ Իսուվայի թագավորությունը, ըստ նրա, գտնվել է Հայասայի հարավում՝ սառլին Արածանիի հովտում, և զբաղեցրել է Եփրատի և Խարսյուտի միջև ընկած երկրամասը։ Ալշի (կամ Ազի) երկիրն, ըստ Ն. Ադոնցի, գտնվել է Իսուվայից արևելք։

Այսպիսով, ըստ Ն. Ադոնցի՝ Հայասայի թագավորությունը գտնվել է Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքի ափերին՝ Դերսի-

⁵⁵ Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեյթազական շրջանի բնական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 41-48։

⁵⁶ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 33-47 (քարզմանված 1946թ. հրատարակված ֆրանսերեն բնագրից)։

մի զանգվածի շուրջը, և Իսուվա, Ալշե թագավորությունների հետ միասին մերկայացել է՝ որպես Հայաստանում հայտնի առաջին քաղաքական կազմավորումներից մեկը⁵⁷։

Հայաստյի պատմությանը հիմնարար ուսումնասիրություն է մվիրել Գ. Ղափանցյանը։ Իր «Հայասան-հայերի քննորրան» մե- նագրությունում հեղինակն անդրադարձել է Հայասայի պատ- մության, լեզվի, տեղադրության, մշակույթի և էքնիկական հար- ցերին⁵⁸։

Իր աշխատության մեջ մա պատկերացում է տվել նաև Հա- յասայի ընդգրկած տարածքի մասին՝ համամիտ լինելով այն տեսակետին, որ Հայասա երկիրը զբաղեցրել է Հայկական լեռ- նաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասը՝ Մորոխ, Եփրատ և Արաքս գետերի վերին հոսանքի շրջանները՝ Փոքր Հայքի արևելյան և Բարձր Հայքի տարածքները՝ կենտրոնում զնելով Կամախի, Երզնկայի, Դերջանի և Սպերի միջև ընկած տարածքը։ Գ. Ղա- փանցյանը կարծում էր, որ Ազգին ընդգրկել է Հայասա-Ազգիի արևմտյան շրջանները, իսկ Հայասան, հաղանարար, գրավել է արևելյան շրջանները՝ Դարանադին, Եկեղյացը, Դերջանը և Սպերը, միգուցե նաև՝ Կարինի շրջանը։ Այսպիսով, մա, Կումմա- խան տեղադրել է մերկայիս Կամախի տեղում՝ այն համարելով Հայասա-Ազգիի կենտրոնը, իսկ հիշատակված Ուրա քերդը՝ Կա- մախի մոտ գտնվող հին հայկական Անի ամրոցի տեղում։ Գ. Ղափանցյանը կարծում էր, որ Արիպսան և Դուզգաման գտնվել են Հայասա-Ազգիի արևելյան մասում՝ առավել անվտանգ ու հե- ռու խեթական հարձակումներից՝ Կարինի մոտ գտնվող ճահճոտ վայրերում, կամ մերկայիս Քերդակ քնակավայրի մոտ, կամ էլ Երզրումից 15կմ հարավ-արևեյք, որտեղ միջնադարում (VIդ.) հի- շատակվել է Արաքիս գյուղը՝ հնարավոր համարելով, որ այդ քնակավայրի տեղում ճահիճ է եղել։ Դեռևս հոունեական ժամա- նակներից հիշատակվող Ազա քաղաքը (հայոց Սատաղ քնակա- վայրից արևմուտք), ըստ հեղինակի, հանդիսացել է Ազգի երկ-

⁵⁷ Ալդոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 35, 39-40, 44-46։

⁵⁸ Капанян Г., Хайаса-воласть армян, Ерван, 1948.

բանվան վերափոխված ձևը: Հայաստյի Բիրառիգա (Պարթեյա-
րիկա) քաղաքը գտնվել է հետագայի Բթառոծի մոտ:

Հայասան Գ. Ղափանցյանը համարել է հայ-արմենների
հնագույն օրրանը, որն արևմուտքում սահմանակցել է խեթական
աշխարհի հետ, հավանաբար, հետագայի հոմեական Ջիմարա-
Կարահիսար գծով՝ հարևան լինելով Վերին երկրին, իսկ արևել-
քում նրա սահմանները հասել են մինչև Կարինի շրջանը՝ ընդգր-
կելով Կամախի, Երզնկայի, Դերջանի և Սպերի շրջանները:
Արևմուտքից արևելք Հայասան տարածվել է մոտ 150-170կմ:
Օսկայն, ըստ հեղինակի, այն հավակնություններ է ցուցաբերել
նաև ավելի արևմուտք և հարավ ընկած տարածքների վրա⁵⁹:

Կունմախա քաղաքը խեթական սկզբնաղբյուրներում նշվել
է՝ որպես առանձին քաղաքական միավոր, և եթե գտնվել է Հա-
յասայի կազմում, ապա ժամանակավորապես, և հետագայում
անցել է խեթական գերիշխանության տակ: Քիչ հավանական է,
որ այն Հայասայի կենտրոնն է եղել՝ հաշվի առնելով այդ քաղա-
քի աշխարհագրական դիրքը (Խաթթիլի մոտ գտնվելը) և խեթա-
կան աղբյուրներում այդպիսի տվյալների բացակայությունը:

Ըստ Ե. Քասունու՝ Հայասան մի հզոր պետություն է եղել, որը
տարածվել է Արևմտյան Եփրատի ավազանից մինչև Վանա լիճ:
Հայասայի արևմտյան մասում է գտնվել Ազզին, որը ենթակա է
եղել Հայասային և ունեցել է իր քազավորը: Ազզին գտնվել է
Քարծր Հայքում և իր մեջ է ընդգրկել ներկայիս Երզնկա քաղաքը
և Արևմտյան Եփրատի վերին քազուկի ավազանը: Նա կարծիք է
հայտնել, որ Ազզիի մայրաքաղաքը գտնվել է հետագայի Արծն
քաղաքի տեղում: Ազզի-Հայասայի և Խուտի-Միտամնի պետու-
թյունների միջև են գտնվել Իսուվա կամ Իսուա, Ալշև և Մեխրի
երկրները: Ըստ Ե. Քասունու՝ Հայասայի հյուսիս-արևմուտքում
գտնվել է Կասկա երկիրը, որը Փոքր Հայքից տարածվել է մինչև
Պավլազոնիա: Իսկ Հայասային մոտ գտնվող յութերի Վերին
երկիրն, ըստ հեղինակի, ընդգրկել է հետագա Փոքր Հայքի մեծ

⁵⁹ Капанцян Г., Хайаса-кочинель армян, Ереван, 1948, с. 58-64.

մասը՝ Կապադոկիայի որոշ շրջաններով հանդերձ: Կոմսիսա կամ Կամուխա քաղաքը Ե. Քասունին համարել է Հայաստանի քաղաքներից մեկը և նույնպես տեղորոշել է Անի-Կամախի տեղում: Մուրսիլիսի տարեգրության մեջ հիշատակված Ինգալավա քաղաքը նա տեղորոշել է միջնադարյան Անգեղ քերդի տեղում, իսկ Արիսիսա քաղաքը՝ Վանա լճի ափին՝ Դատվանի կամ Խյաթի մոտ: Նա համակարծիք չէ այն հեղինակների հետ, որոնք Հայաստանի Դուզգամա քաղաքը տեղադրել են Դատվանի մոտ: Նա այդ քաղաքը տեղորոշել է Մանազկերտի մոտ և հավանական է համարել, որ այն հանդիսացել է պետության մայրաքաղաքը: Ազգիի Խալիմանա քմակափայրը նա տեղորոշել է Շոփրում՝ Isimbanon քմակափայրի տեղում⁶⁰:

Այսպիսով, Ե. Քասունին նույնպես Հայասան տեղադրել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում՝ մինևույն ժամանակ կարծիք հայտնելով, որ իր հզորացման ժամանակ այն, հավանաբար, տարածվել է մինչև «Մասիս սար և Ուրմիա լիճ»⁶¹: Սակայն Հայասա-Ազգիի կենտրոնների տեղորոշումը հետագայի Արծնի և Մանազկերտի մոտ ոչ մի փաստով հիմնավորված չէ: Առավել հավանական է որպես մայրաքաղաք նշել խեթական տեքստերից հայտնի Հայասա քաղաքը, որի տեղադրումը, փաստերի սուղ լինելու պատճառով, անհնար է որոշել:

Հայասային վերաբերող հետաքրքիր ուսումնասիրություն է կատարել նաև Հ. Մանանդյանը, որի մոտեցումները Հայասայի պատմության առանցքային շատ հարցերին տարբերվել են իր ժամանակակից շատ պատմաբանների տեսակետներից⁶²: Անդրադառնալով Հայասա-Ազգիի թագավորության պատմությանը՝ նա տվել է նաև դրա տեղադրությունը Վանա լճից

⁶⁰ Ն. Արմենյանը դեռևս 1946 թ. իր աշխատության մեջ Խալիմանա քաղաքի անունը համեմատել էր Շոփրի Isimbanon տեղանվանի հետ (Արմենյան, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 44):

⁶¹ Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պեյրոս, 1950, էջ 76-78, 80-81, 91, 94, 97, 99, 102-106:

⁶² Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 68-155:

արևմուտք և հյուսիս ընկած շրջաններում: Նա գտնում էր, որ Հայաստայի հյուսիս-արևմտյան սահմանները հասնում էին մինչև Մեծուրի լեռները, այսինքն՝ մինչև ներկայիս Դեբսիմի շրջանը, իսկ արևելքում՝ մինչև Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերը: Հ. Մամանդյանը խնթական արծաճագրություններում նշված Կունմախան կամ Կամուխան նույնացրել է հայկական Կամախի հետ (Դարանադյաց գավառում), սակայն ի տարբերություն մյուս ուսումնասիրողների, որոնք նշել են, որ այդ բնակավայրը Հայաստայի կազմում է գտնվել, նա այն չի մտցրել Հայաստ-Ազգի կազմի մեջ: Կունմախան և նրանից հարավ գտնվող Տանկուվան, ըստ նրա, գտնվել են խնթերին պատկանող սահմանամերձ շրջանում, որն ընդգրկվել էր խնթական արծաճագրությունների հիշատակած Վերին երկրի կազմում: Խնթերի Վերին երկիրն, ըստ Հ. Մամանդյանի, Հայաստ-Ազգիին սահմանակցել է ոչ թե արևմուտքից, այլ հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից: Ուսումնասիրողների մեջ առաջինը Հ. Մամանդյանն էր, որ տարբեր աղբյուրներում հիշատակված Ալշի, Ալզի և Ազզի անվանումները միևնույն երկրին է վերագրել, իսկ պետությունն, ըստ նրա, կոչվել է Հայաստ իր մայրաքաղաքի անվամբ (Հայաստ), որը Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի արծաճագրության մեջ հիշատակվել է Ուայաիս ձևով (ըստ Հ. Մամանդյանի այդ քաղաքը գտնվում էր Վանա լճի հյուսիսային ափին): Ազզի անունն, ըստ նրա, ունեցել է էթնիկական ծագում, որն սկզբնապես կրել է տեղի ժողովուրդը: Հ. Մամանդյանը Հայաստային հարևան կասկերի ցեղերի բնակության երկրակամ տարածքը համարել է ոչ թե Սև ծովի հարավային ափերը, այլ Վերին Եփրատից արևմուտք՝ ներկայիս Դիվլիդի (միջնադարյան Տեֆրիկե) և Արարկիք քաղաքների շրջանները: Նա Հայաստայի Ուրա ամրոցը տեղորոշել է հետագայի Խարբերդ բնակավայրի տեղում, որից արևմուտք գտնվել է Իսուվա երկիրը (հին հայկական Անձիտ գավառը), որը նույնպես, ըստ նրա, մտել է Հայաստայի կազմի մեջ և հանդիսացել է նրա հարավ-արևմտյան սահմանամերձ շրջանը՝ Եփրատ գետով քաժանվելով հարևան

Մեյիտեճեից: Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ խեթական արձանագրության մեջ հիշատակված Ինգալավան հին հայկական Անգղ քնակավայրն է և Ուրա ամրոցի հետ մտել է Հայաստանի կազմի մեջ: Հ. Մանանդյանն Ազգիի Արիպսա քաղաքը տեղադրել է Վանա լճի ափին, սակայն չի նշել Մուրսիլիսի տարեգրությունում Արիսպսայից հետո հիշատակված Դուզգամա քաղաքի գտնվելու վայրը⁸³:

Հ. Մանանդյանի աշխատության մեջ նշված Ազի և Ազիի երկրանունների նույնացումը պատմագրության մեջ չի բնութագրվել, քանզի Ազիի տեղադրությունը Իսուվայից (Շոփքից) հարավ-արևելք հենվում է ինչպես խեթական, այնպես էլ ստորետանյան տեքստերի վկայությունների և հետագայի հայկական Աղձմիլիի հետ համադրման վրա:

Հայաստանի պատմությանը, ինչպես նաև նրա պատմագրության, տեղադրության, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների խնդիրներին անդադարձել է Լ. Բարսեղյանը: Նա շեշտել է, որ Հայաստան և Ազգին քե տարածքային, քե քաղաքական առումով իրենցից ներկայացրել են միևնույն երկիրը: Հայաստանի կենտրոնը՝ համաձայն Հայաստա քաղաքը, նա որոնել է Երզնկայի շրջանում՝ Խայից կամ Խայեք գյուղի տեղում, որը գտնվում է Բաքերդից 40 կմ հարավ-արևմուտք: Իսկ Ազգին տարածվել է Մեծուրի լեռների ստորոտներից մինչև Տուժիկի լեռները: Այն գտնվել է Հայաստանից հարավ՝ մինչև Իսուվայի սահմանները, որը Լ. Բարսեղյանը համարել է Հայաստան-Ազգիի կազմի մեջ մտնող երկիր: Նա Դուզգամա քաղաքը տեղադրել է Իսուվայում (ներկայիս Խարբերդի շրջանում): Դուզգամայից ոչ շատ հեռու գտնվող Արիպսան նույնպես գտնվել է Իսուվայում՝ Խարբերդից ոչ հեռու գտնվող Շոփք լճի (ներկայիս Գյուլջուկ) ափին և հանդիսացել է Հայաստան-Ազգիի ամրացված քնակավայրերից մեկը՝ նրա հարավային սահմանի վրա: Իսկ Ինգալավա քաղաքը, որտեղից Արիպսա քաղաքի դեմ արշավել է խեթական Մուրսիլիս

⁸³ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Ассиринии, с. 68-155.

II քազավորը, Լ. Բարսեղյանը տեղորոշել է հայկական արքայուններից հայտնի Անգղոտուն գավառում, որը գտնվել է Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Ըստ նրա այտտեղ հայտնի է եղել Ալլ գյուղը, որի տեղում գտնվել է Ինգալավա քաղաքը: Այսպիսով, Լ. Բարսեղյանը Հայաստան-Ազգին հիմնականում տեղորոշել է Բարձր Հայքում և Փոքր Հայքում՝ նրա հարավային սահմաններն անցկացնելով պատմական Մոփք նահանգով⁶⁴:

Իսուվան գտնվել է խեթական պետության արտաքին քաղաքականության ոլորտում և մշվել՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի ազդեցիկ երկրներից մեկը: Եթե Արիստան գտնվեր Իսուվայի հարավում, ապա այդ դեպքում այն ամբողջապես պետք է մտներ Հայաստան-Ազգի կազմի մեջ, ինչի հետ դժվար է համաձայնել, սակայն չբացատրելով նաև Իսուվայի և Հայաստանի քաղաքական և մշակութային կապերը:

Հայաստանի պատմությանն է անդրադարձել նաև Ս. Երեմյանը: Նա մշվել է, որ հայ ժողովրդի ձևավորման ընթացքն անցել է չորս հիմնական փուլ, և դրանցից յուրաքանչյուրը կապված էր պատմական Հայաստանի տարածքի չորս կենտրոնների հետ՝ Բարձր Հայք, Մոփք, Վանա լճի ավազան և Արարատյան դաշտ: Ամենահին և հիմնական օղակներից մեկն այս գործընթացում հանդիսացել է Հայաստան-Ազգի ցեղային միությունը: Այն խեթական արձանագրություններում անվանվել է «Հայաստ (կամ Խայաստ) քաղաքի երկիր» կամ «Ազգի քաղաքի երկիր»՝ իր քաղաքային կենտրոնների անուններով: Ս. Երեմյանը Թիլ-Հայաստ քաղաքը տեղադրել է հին հայկական Թիլ ավանի տեղում: Այս տեղորոշումը տալով՝ նա հանգել է այն մտքին, որ Հայաստ երկրի կորիզը և նրա սկզբնական

⁶⁴ Բարսեղյան Լ. Խայաստ-Ազգի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջ. ՊՈՒ, 1963, թիվ 3, էջ 307-313: Լույսի. Из истории древнейших племенных союзов Армянского народа в XV-XIII вв. до н.э. (Хайаса-Арм), Ереван, 1964. Լույսի, Հայաստան-Ազգիի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ժառանգ. ՏՀԳ, 1964, թիվ 6, էջ 101-106: Լույսի, Հայաստան-Ազգիի սոցիալ-քաղաքական պատմությունը, ՏՀԳ, 1964, թիվ 7, էջ 73-79:

տարածքը եղել է հին հայկական Եկեղյաց գավառը՝ անտիկ դարաշրջանի Ալիլիսահենն, որը և համապատասխանել է Երզնկայի դաշտին: Թիլ ավանը տեղադրված է եղել այդ դաշտի կենտրոն Երիզա (Երզնկա) քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում գտնվել է Հայաստ երկրի մյուս կենտրոնը՝ Ազգի քաղաքը: Ս. Երեմյանը համաձայն չէր այն վարկածների հետ, որ Հայաստ-Ազգի երկիրը գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած տարածքներում կամ Սև ծովի մերձալոստոսյան ավերին: Նա համաձայն էր Ն. Աղոնցի այն եզրակացության հետ, որ Արիպսա քաղաքը պետք է տեղադրել մերկայիս Դենիզլի գյուղի տեղում՝ Դիվլիդի քաղաքից ոչ հեռու: Դենիզլի գյուղը գտնվել է ճահճոտ վայրում, որտեղ, հավանաբար, նախկինում լիճ էր եղել, որի մասին է վկայում նաև Գյուղաղ լճոան անունը, որը նշանակում է «Լճի լճո»: Ս. Երեմյանը Արիպսայի հետ հիշատակված Դուզգամա քաղաքը տեղադրել է ներկայիս Դուզամ գյուղի տեղում, որն, ըստ նրա, անտիկ Դագոնան է: Այս բնակավայրերից բացի՝ խեթական աղբյուրները Հայաստ երկրում հիշատակել են Ուրան՝ «Հայաստ երկրի գլխավոր ամրոցը», որի տեղադրման հարցում Ս. Երեմյանը համակարծիք է Գ. Ղափանցյանի հետ, որն այն տեղադրել է Երզնկայի դաշտում: Ս. Երեմյանը գտնում է, որ այդ ժամանակաշրջանում պետք է գոյություն ունեցած լիճեր նաև հին հայկական Դարանաղի գավառի ամրոց-քաղաքը Եփրատի ափին՝ Antisca անվան տակ, որը կապ է ունեցել Հայաստայի Աննիա բազավորի անվան հետ: Հեղինակը նշում է, որ Երզնկայի դաշտի խոշոր կենտրոններից է եղել Բիթարիզա քաղաքը, ներկայումս՝ Բրատիճ, որն այլ կերպ կոչվել է Պաքթյարիկա, որի անունը երբեմն վերագրվել է ողջ Հայաստ-Ազգի երկրին: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ քուն Հայաստ-Ազգին հյուսիսում սահմանակցել է Բալա (Պալա, Գալլ գետի վերին հոսանքի շրջանը) և Դումաննա (անտիկ Դումանայի, հետագայի Թումնա գյուղի շրջանը՝ Բաքերդից արևմուտք, Արթիս գետի ձախում) ցեղերի երկրներին:

Այսպիսով, Ս. Երեմյանը եզրակացնում է, որ Հայաստ-Ազգին տարածվել է Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքներում⁶⁵:

Իր մի շարք աշխատանքներում Հայաստայի պատմությանն է անդրադարձել նաև Վ. Խաչատրյանը՝ իր ուսումնասիրություններն ամփոփելով «Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում» աշխատության մեջ⁶⁶: Նա նույնպես ունի է, որ Հայաստան հաճախ հանդես է գալիս Ազգի անվամբ: Հայաստ-Ազգի երկրի մեջ են գտնվել Ինգալաձա, Արիպաս, Դուզգամա, Ուրա քաղաքները: Ինգալաձա քաղաքը հեղինակը նույնացրել է Շորոխ գետի ստորին հովտում գտնվող հայկական Նիգալ գավառի հետ՝ իր համաճումն կենտրոնով: Արիպասն գտնվել է Շորոխ գետի միջին ավազանում՝ Մալերից քիչ դեպի հյուսիս-արևելք: Դուզգամա քաղաքը տեղադրվել է միջնադարի Ազորը գավառում: Այս գավառի անվան մեջ, ըստ Վ. Խաչատրյանի, պահպանվել է Ազգի երկրի անունը: Հայաստ-Ազգին ընկած է եղել Շորոխ գետի ավազանում՝ ձգվելով մինչև Սև ծով: Այն հարավում սահմանակցել է Բարձր երկրին (ըստ հեղինակի՝ Երզնկայի և Էրզրումի շրջաններ): Բարձր երկրի մեջ մտել են Խատենա, Խախանի և Իստիտինա գավառները: Խատենան իր Կումմախա քաղաքով, որը հետագայի Կամախն է, գտնվել է Եփրատի հովտում՝ ուղղանից մինչև Երզնկայի շրջանը: Իսկ Երզնկայի շրջանը Խախանին է եղել՝ Խախա (հայկ. Խախ), Դանկուվա (միջնադարի Մրնի, ներկայիս՝ Միտինի) և Բիտեղարիգա (հայկ. Բթայատիճ) քաղաքներով: Իստիտինան, ըստ նրա, ընկած է եղել Երզնկայի շրջանից անմիջապես դեպի արևելք՝ մինչև Եփրատի ակունքները: Իստիտինա գավառի քնակավայրերից են եղել Զագիսան, որն Էրզրումի շրջանի Զագան է: Իսկ Իստիտինայի Արծիյա քաղաքը միջնադարի հայկական Արծնն է: Այդ շրջանում է գտնվել նաև Խալիմանա քնակավայրը, որը Վ. Խաչատրյանը հակված է նույնացնելու միջնադարի Մանյա այլը տեղանվան հետ: Կանուվա-

⁶⁵ Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԹՀ, 1970: թիվ 2, էջ 29-33:

⁶⁶ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998:

րա բնակավայրը գտնվել է Իստիտինյայի տարածքում: Վ. Խաչատրյանն առաջարկել է այն նույնացնել Կարինի շրջանի միջնադարի հայկական Կան բնակավայրի հետ: Նա համարում է, որ Հայաստան երկրի մեջ է մտել նաև Բարձր կոչված նահանգը (Կուսմախա քաղաքի շրջանը): Հաջորդ երկիրը, որը նույնպես մտել է Հայաստանի կազմի մեջ, Պախխուվան է իր Արխարա քաղաքով, այն հեղինակը նույնացրել է ժամանակակից Պախ բնակավայրի հետ: Այն գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևմտյան մասում: Հայաստանի կազմի մեջ, ըստ նրա, մտել է նաև Իսուվան (Արածանի գետի ստորին ավազանը): Տարածաշրջանի հաջորդ վարչաքաղաքական միավորը, որը Վ. Խաչատրյանի կարծիքով Հայաստանի կազմի մեջ է մտել, Մուխանն է: Նա այն նույնացրել է ատրեստանյան արձանագրություններում վկայված Մուխան (Մուխանու) երկրի հետ, որը գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևելյան հատվածում:

Վ. Խաչատրյանը նշել է, որ Հայաստան քաղաքացիության սահմանները ոչ միշտ են ընդգրկել նշված բոլոր նահանգները, քանի որ նրանցից մի քանիսը մերթնդմերթ նվաճվել են խեթական քաղաքացիների կողմից և մտել Խեթական պետության կազմի մեջ: Հայաստան հարավից սահմանակից է եղել Տիգրիսի վերին ավազանի Ալգիյա (հայկ. Աղճնիք), իսկ հյուսիս-արևելքում Կասկա երկրին (Արևելապոնտական լեռների շրջան):

Այսպիսով, ըստ Վ. Խաչատրյանի, Հայաստան երկիրն ընդգրկել է Ազգի, Կուսմախա (Բարձր), Իսուվա, Պախխուվա և Մուխան և Ազգի, Կուսմախա (Բարձր), Իսուվա, Պախխուվա և Մուխան նահանգները և զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը՝ Հայկական Տավրոսի, Արևմտյան Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև⁶⁷:

Հայաստանին և ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի մյուս քաղաքական միավորներին վերաբերող սեպագիր աղբյուր

⁶⁷ Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 128-145. Նույնի, Хайаса, ВОИ, 1972, № 8, с. 32-35. Նույնի, Хайаса и Ишра, ВОИ, 1973, № 11, с. 32-41. Նույնի, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 34-38:

յորնների համակողմանի վերլուծությամբ կարևոր են Ա. Քոչյանի հեղինակած աշխատությունները: Դրանք առանձնահատուկ են նաև նորահայտ սկզբնաղբյուրների օգտագործմամբ, Հայկական լեռնաշխարհի երկրների հետ Խաբթիի հարաբերությունների նորովի մեկնաբանություններով: Կարևոր է նաև ընդգծել նրա՝ 2004թ. հրատարակած «Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների)» մեկնազրույթումը⁶⁶:

Նա նույնպես Հայաստ-Ազգին տեղադրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Վերին Եփրատի ավազանում: Արևմուտքից այն սահմանակցել է Վերին երկրին, որն ընդգրկել է Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանն ընկած շրջանը: Ա. Քոչյանը խեթական արձանագրություններից հայտնի Կումմախան նույնպես նույնացրել է ժամանակակից Կեմախի (հայկ. Անի-Կամախ) հետ: Մակայն ի տարբերություն ուսումնասիրողների մեծ մասի՝ նա Կումմախան համարել է առանձին քաղաքական միավոր, որը չի մտել Հայասանի կազմի մեջ և գտնվել է վերինեփրատյան տարածաշրջանի երկու առաջատար քաղաքական միավորների՝ Հայաստ-Ազգիի և Խումվայի անմիջական մերձակցությամբ: Ըստ Ա. Քոչյանի՝ մինչ այդ անհայտ Լիտտա, Տավառեմա, Ուակունիա, Խուդդու, Պարտանտա, Իյանինեմա, Լալատտա, Տախանիտարա, Ուկուր քաղաքները, հավանաբար, գտնվել են Հայաստյում⁶⁷:

Այսպիսով, ուսումնասիրողների հիմնավորումները Հայաստ-Ազգիի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ որոշակի առումով տարբեր են: Ընդհանրացնելով խնդրո առարկա թեմային նվիրված մասնագետների աշխատությունները՝ մենք փորձեցինք ներկայացնել պատմագիտության մեջ եղած տարբեր կար-

⁶⁶ Քոչյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004:

⁶⁷ Քոչյան Ա., Ա. ք. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 71, 72, 84: Նույնի, Անի-Կամախ խեթական դարաշրջանում, ՊԹՀ, 2002, քիվ 3, էջ 236-240: Նույնի, Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄԱՄԵԺ, 2003, XXII, էջ 254-259: Նույնի, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 54, 58, 69, 79, 84, 93, 100, 101, 157:

ծիրները, որոնք, ըստ պատմաաշխարհագրական բովանդակության, կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

ա) Հայաստ-Ազգին գտնվել է Վերին եփրատի, Վերին Գայլի և Մորոխի ավազաններում ընդգրկելով Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքները (Ն. Մարտիրոսյան (Հայաստ-Ազգիի դաշնակցային պետության մեջ է ընդգրկել նաև Մոփքի տարածքը), Ա. Գյոթցե, է. Կավենյակ, Ֆ. Հաազ, Ջ. Յաքար, Ն. Ադոնց, Գ. Ղափանցյան, Լ. Բարսեղյան (Հայաստ-Ազգին հիմնականում տեղորոշել է Բարձր Հայքում, սակայն նրա մեջ ընդգրկել է նաև Մոփքի տարածքը), Ս. Երևնյան, Ա. Քոսյան),

բ) Հայաստ-Ազգին գտնվել է Սև ծովի ափերին և հիմնականում տեղորոշվել է Հայկական լեռնաշխարհից դուրս (այն սկզբնապես Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին էր տեղորոշվել նաև Ա. Գյոթցեն, այնուհետև նա վերանայել է իր այդ տեսակետը: Ֆ. Կոմենիտուց տեղորոշել է Հայաստ-Ազգին Սև ծովի ափին գտնվող ներկայիս Մամսուն քաղաքի մոտ: Ի. Դյակոնովը նույնպես առաջարկել է Հայաստ-Ազգին տեղադրել Սև ծովի ափերին՝ Խարչիտ գետի ավազանում, սակայն նրա հարավային սահմանները հասցրել է մինչև Մորոխի սլազանը),

գ) Հայաստ-Ազգին գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք և ընդգրկել Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասը (է. Չոտեր, Յ. Ֆրիդրիխ (առաջարկել է Հայաստան տեղադրել Արևելապոնտական լեռների և Վերին Տիգրիսի ակունքների միջև), Ա. Խաչատրյան, Վ. Մամանյան, Ե. Քասունի (կարծիք է միջև), Ա. Խաչատրյան, Վ. Մամանյան (նշել է, որ Հայաստ-Ազգին ընկած է եղել Հայկական Տավրոսի, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև), Ջ. Մելլաարտ (Հայաստ-Ազգին տեղորոշել է Բարձր Հայքից մինչև Արարատյան դաշտավայր ընկած տարածքում)):

Ըննելով մասնագետների կարծիքները Հայաստ-Ազգիի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ կարելի է ասել, որ այն գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում և արևմուտքից

սահմանակից է եղել Խեթական տեքստյանը: Պատմաբանների մեծ մասը համարում է, որ Հայասա-Ազգին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմում կենտրոն նշելով հիմնականում Բարձր Հայքի տարածքը: Մակայն ակնհայտ է մահ, որ Հայասա-Ազգիի տարածքի մասին խեթական սկզբնաղբյուրներում տվյալներ կան այնքանով, որքանով խեթերը կարողացել են ներթափանցել Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը: Մասնագետներն առավել հստակ ցույց են տվել Հայասայի հատկապես արևմտյան սահմանները՝ որոնք անցնում էին հիմնականում պատմական Փոքր Հայքի կամ Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայասա-Ազգին սահմանակցել է Խարրիի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռներով՝ կասկական ցեղերի հետ: «Մովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը հարկավոր չէ Սև ծովի ափին փնտրել, քանզի A.AB.BA²⁰ գաղափարագիրը նշանակել է նաև լիճ, որը մեծ հավանականությամբ կարող էր լինել Վանա լիճը:

Բնական է, որ ժամանակին Հայասան, բացի արևմտյան հարևանից (Խեթական պետություն), ունեցել է որոշակի կապեր նաև հարավային և արևելյան երկրների հետ: Մակայն դրանց մասին որևէ զրույցի աղբյուր առայժմ հայտնի չէ, ինչն ամենայն է դարձնում որոշել Հայասա-Ազգի պետության ընդգրկված տարածքները Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում ու հարավում:

²⁰ Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946, S. 104.

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստորև ներկայացված ցանկում տրված են Հայաստայի խնդրական աղբյուրներից հայտնի տեղանունները (KUR-երկիր, URU-քաղաք, HUR.SAG-լեռ): Ցանկում ներառված են Հայաստայի կազմում գտնվող տեղանունները, ինչպես նաև անուններ, որոնց հայաստական պատկանելությունը ենթադրվում է:

1. Ազգի (KUR^{URU} Az-zi, KUR^{URU} Az-zi, URU^{URU} Az-zi, KUR^{URU} A-az-zi)⁷¹

Նեբրական աղբյուրների հաղորդած վկայությունները ցույց են տալիս, որ բն՝ քաղաքական, բն՝ տարածքային առումով Հայաստան և Ազգին իրենցից ներկայացնում էին միևնույն երկիրը: Այս համանմանությունն ակնհայտորեն ծրուած է խեբրական քաղաքի Մուրսիլիս II-ի տարեգրության մեջ, երբ հիշատակվում է, թե ինչպես խեբրական գործերի հրամանատար Նուվան-ցան հաղթեց Ազգի երկրի մարդկանց կաննուվարա քաղաքի մոտ: Նույն տարեգրության մեկ այլ տեղում խեբրական քաղաքի անունը արձանագրել է, որ Նուվանցան կաննուվարայի մոտ վերստին արձանագրել է, որ Նուվանցան կաննուվարայի մոտ հաղթել է Հայաստ երկրի մարդկանց⁷²: Այս համանմանությունը առաջին անգամ նկատելի է է. Ֆռեից⁷³: Գոյություն ունի նաև Մուրսիլիս II-ի մեկ այլ տեքստ (KUB XIV 4), որտեղ խեբրական արքան նորից միևնույն երկրի մասին նշում է կամ Հայաստ, կամ Ազգի⁷⁴:

Ամենայն հավանականությամբ, Ազգի անվանք քաղաք գոյություն չի ունեցել՝ չնայած խեբրական սկզբնաղբյուրներում Ազ-

⁷¹ Ազգի անվանածը գրվում է նաև Ազի մեով, հավանական է *իսթորիում*, որ երկու է տառերի հաջորդականությունը այս անվան մեջ կարելի է գրել նաև մեկ տառով (RGTC, VI, S. 59; RGTC, VI/2, S. 19):

⁷² KBo IV 4 II, KBo III 4 IV (Götze A., Die Annalen des Mucilid, MVAG, 1933, № 38, S. 122-123):

⁷³ Forrer E., *Hajasa-Azzi, Caucasia*, 1931, № 9, S. 4

⁷⁴ Քուչան Լ., Մուրսիլիս II-ի հայաստական սղախականքները, ՊԲՀ, 2004, թիվ 2, էջ 199-200 (տես՝ հավելված 12):

զի երկրանունը բազմիցս նշվել է նաև «քաղաք, բնակավայր» շումերերեն գաղափարագրով (URU)⁷⁵:

Ուսումնասիրողներից շատերն Ազգին տարանջատել են Հայաստայից՝ այն համարելով ինքնուրույն միավոր, ու տարբեր տեղադրություններ են առաջարկել (մերձաբնուական շրջանում, Գորոխի ավազանում և այլուր)⁷⁶: Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Ազգի անունը պահպանվել էր Փոքր Հայքում՝ Անտոնիևոս կայսեր երթուղում հիշատակվող Aza (Ազա) քաղաքի անվան մեջ⁷⁷: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Ազգի անունը պահպանվել է Գորոխի ավազանի կենտրոնում գտնվող միջնադարի հայկական Ազորդ գավառի անվան մեջ⁷⁸: Ա. Քոսյանն Ազգին Հայաստան-Ազգիի՝ Խաթրիին ասիանակից շրջանն է համարում և ենթադրել է, որ Հայաստան և Ազգի տերմիններով քննարկվող տարածքն իրենից ներկայացրել է էթնոլեզվական կապերով միջյանց հետ սերտորեն կապված երկու ցեղային միավորների միություն⁷⁹:

Հաշվի առնելով վերջ նշված փաստը (Հայաստայի համանմանությունը Ազգիի հետ)՝ կարելի է շեշտել, որ Ազգին ընդգրկել է նույն տարածքը, որը Հայասան:

2. Արիպա (URU A-ri-ip-ša-a, URU A-ri-ip-ša-a-an, URU A-ri-ip-ša-aš)⁸⁰

Արիպա քաղաքը հիշատակվել է Մարսիլիա II-ի տարեգրության մեջ որպես Հայաստան-Ազգիի ամրացված քաղաքներից մեկը: Խեթական արքան Հայաստայի դեմ կատարած արշավանքի

⁷⁵ Ն. Մարտիրոսյանը նախանական է համարել, որ Ազգի երկրանունը առաջացել է հայերենի «ազ», «զն» ցեղ, սերունդ, տոհմ, զերդաստան» բառից (Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեր և հայ բառարանության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 171):

⁷⁶ Corneilus F., Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie, Anatolica, 1967, № 1, S. 68. Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 83.

⁷⁷ ИИР, I, с. 43-46.

⁷⁸ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 35:

⁷⁹ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 45: Նույնի, Հայասան և Ազգին, Ընտրի ի վերաբերում, 2008, էջ 288:

⁸⁰ RGTC, VI S. 37.

ընթացքում գրավել է Արիպսան, որն, ըստ տարեգրության «ծովի մեջ էր գտնվում»⁸¹:

Խեթական քննագրում Արիպսայի տեղադրության այսպիսի նկարագրությունն առաջ է բերել տարբեր կարծիքներ: Ուսումնասիրողների մի մասը Հայաստ-Ազգին տեղորոշել է Սև ծովի ավերիմ՝ Ելնելով այն տեսակետից, որ Արիպսան գտնվել է փերոնշյալ ծովի ափերին: Սակայն Է. Ֆոռերն Արիպսան տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին՝ Կրզվան-դաղ կոչվող վայրում⁸²: Իսկ Ն. Ադոնցն այն համարում է Եփրատի ջրերից զոյացած ճահիճների մեջ գտնվող մի բերդ, որը գտնվել է Եփրատի և նրա վտակ Արաքիի գետակի միացման կետում գոյություն ունեցող Դենիզլու քնակավայրի տեղում⁸³: Գ. Ղափանցյանը կարծում է, որ Արիպսան և Դուզգաման գտնվել են Հայաստ-Ազգիի ծում է, որ Արիպսան և Դուզգաման գտնվել ու հեռու խեթական հարարեկյան մասում՝ առավել անվտանգ ու հեռու խեթական հարաձակումներից՝ Կարին-Էրզրումի մոտ գտնվող ճահճոտ վայրում՝ կա՛մ Բեդրակ քնակավայրի մոտ, կա՛մ Էրզրումից 15 կմ հարավ-արևելք, որտեղ միջնադարում (VII-դ.) հիշատակվել է Արաք-արևելք, որտեղ միջնադարում (VII-դ.) հիշատակվել է Արաք-արևելք (Արաքիս) գյուղը՝ հնարավոր համարելով, որ այդ քնակավայրի տեղում ճահիճ է եղել⁸⁴: Լ. Բաբսեղյանն Արիպսա քակավայրի տեղում ճահիճ է եղել⁸⁵: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Արիպսան հետագայի Արաք-կալե բերդն է՝ Մսկերից հյուսիս-արևելք՝ Շորոխի ափին: Նա ստուգաբանել է Արիպսա անունը հայերենի առ՝ «կողքին, առջև» նախդիրով և ափ արմատով⁸⁶: Ա. Քոսյանը նույնպես հավանական է համարել Արիպսան տեղադրել Էրզրումի շրջանում՝ ճահճացած լճի կամ թորքումի լճի մոտ⁸⁷:

⁸¹ KBo IV 4 IV 5 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 132-133)

⁸² Forrer E., Hajas-Azzi, S. 18.

⁸³ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 46:

⁸⁴ ИЛП, 1, с. 56, 59.

⁸⁵ Բաբսեղյան Լ., Խայաստ-Ազգիի տ. նրա մի քանի քնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 311:

⁸⁶ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 35, 44:

⁸⁷ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնակները, էջ 39:

Արիպասյի տեղադրման հարցում զգալի սլարվություն կարող է մտցնել Դուզգամա քաղաքի տեղորոշումը, որը հիշատակվել է նշված տարեգրության մեջ: Այն խեթական արքան գրավել է Արիպասյի նվաճումից հետո: Դուզգաման չէր կարող մեծ հեռավորության վրա գտնվել Արիպասյից: Այն հիշատակվել է մահ «Պախխտուվացի Միտայի» տեքստում, որն ակտիվ մասնակցություն է հանդես բերել տարածաշրջանում (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մաս) ծավալված ռազմաքաղաքական գործընթացների⁶⁶: Ըստ այդմ՝ կարելի է Արիպասան տեղորոշել այնտեղ գտնվող որևէ ցրային տարածքի (ամենայն հավանականությամբ, լճի) ափին: Հավանական է, որ Մուրսիլիս II-ն իր կառավարման 10-րդ տարվա աշխատանքի ժամանակ հայտնվել էր Վանա լճի ավազանում, որտեղ և գտնվել էր Արիպաս քաղաքը⁶⁷:

3. Արխիտաս (^{URU}Ar-hi-ta, ^{URU}A-ar-hi-i-ta, ^{URU}E-cr-hi-ta)⁶⁸

«Պախխտուվացի Միտայի» տեքստում հիշատակված են Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք երկրներ⁶⁹: Հայասան անվանապես չի հիշատակվել, սակայն տեքստում հանդես են գալիս որոշ քաղաքներ, որոնք հետագայում խեթական սկզբնաղբյուրներում նշվել են՝ որպես Հայասա-Ազգիի բնակավայրեր: Համաձայն վերոնշյալ տեքստի՝ Պախխտուվայի հակախեթական գործունեության շրջանում այդ երկրի դաշնակիցը Արխիտան է եղել:

Է. Ֆոռեյն ասոցիցն էր, որ Արխիտա քաղաքանունը մույնացրեց էրխիտայի հետ⁷⁰: Գ. Ղափանցյանը շեշտել է, որ քաղաքի անունն առաջացել է խեթ. arha-«սահման» բառից, և հավանական է համարել, որ քաղաքի անունը նշանակել է «սահմա-

⁶⁶ XUB XXIII 72 (Թոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տեքստային և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխմարտերությունների մասին, ՄՄԱՆԺ, 2001, XX, էջ 240-242):

⁶⁷ Ղազարյան Ռ., Հայասա-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ (լրտ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության), Մերձավոր Արևելք, 2005, էջ 37-38:

⁶⁸ RGTC, VI, S. 31.

⁶⁹ XUB XXIII 72.

⁷⁰ Forrer H., *Hajasa-Azzi*, S. 8.

Ինչպես երևում է, Արխիտան գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում, որտեղ էլ ծավալվել են «Պախխուվացի Միտայի» տեքստում հիշատակված իրադարձությունները:

4. Արնիյա (^{URU}Ar-ni-ya)

Հայասայի Արնիյա քաղաքը նույնպես հիշատակվել է խեթահայասական վերոհիշյալ պայմանագրի վերջում Հայասայի աստվածների ցուցակում, որտեղ հիշատակվել է «Արնիյա քաղաքի Ամպրուսի աստվածը» (^{DU} ^{URU}Ar-ni-ya)⁹⁹: Արնիյա քաղաքը Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկն էր: Ե. Ֆոտերն այն համեմատել է Ք.ա. 714թ. Սարգոնյան տարեգրությունում հիշատակված Արմարիլի ճահանգի Արնիյա քաղաքի հետ, կամ հին հայոց Առնի քաղաքի հետ՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին¹⁰⁰: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ այս տեղանվան հիմքում ընդհանուր փոքրասիական Arn-հիմքն է, իսկ ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Արնիյա բնակավայրը Սպերի Առնոսն է, որի մեջ առկա է հայերենի հնդեվրոպական ծագմամբ առն «վայրի խոյ» արմատը¹⁰¹:

Աղբյուրների՝ ներկայումս հայտնի տվյալները հնադավորություն չեն ընձեռում Արնիյայի համար որևէ հատակ տեղադրություն առաջարկել:

5. Գազու[...] (^{URU}Ga-zu-ú[?])

Այս քաղաքը նույնպես հիշատակվել է վերոհիշյալ խեթահայասական պայմանագրում: Այն Հայասա-Ազգիում Ունազաստաս աստծո պաշտամունքի կենտրոններից մեկն էր (^{DU}-na-ga-aš-ta-aš ^{URU}Ga-zu-ú(-)[])¹⁰²:

Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Գազու քաղաքի անվանումը կարելի է համեմատել կասկական Գազգապա (Gazzapa) քաղաքի հետ

⁹⁹ KUB XXVI 39 I 29 (Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 6).

¹⁰⁰ Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 8.

¹⁰¹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Երևան, 1987, էջ 339: Խաչատրյան Վ., Հայաստանը 4-րդ. XV-VII դարերում, էջ 44:

¹⁰² KUB XXVI 39 I 31 (Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 6).

Աղբյուրների սակավ տվյալները հնարավորություն չեն ընճենու՞մ Գասմիյասիս քաղաքի համար առաջարկել որևէ տեղադրություն:

7. Դուզգամա (^{URU}Du-ug-ga-am-ma-na, ^{URU}Du-ug-ga-ma, ^{URU}Du-ug-ga-a-ma, ^{URU}Du-uq-qa-am-ma, ^{URU}Du-uk-kam-ma-an, ^{URU}Du-uk-ka-ma-an, ^{URU}Du-uk-ka-am-ma-an)¹⁰⁸

Հայաստ-Ազգի այս նշանակալի քաղաքը հիշատակվել է «Պախխուվացի Միտայի» տեքստում, Մուրսիլիս II-ի տարեգրություններում, Խաթթուսիլիս III-ի «Խնքնակենսագրությունում», ինչպես նաև խեթահայաստական պայմանագրի տեքստում, որտեղ տրվել են Հայասայի պաշտամունքային կենտրոնները:

«Պախխուվացի Միտայի» տեքստում Դուզգամայից Ախսին հանդես է գալիս՝ որպես Պախխուվայի հետագա հավատարմության երաշխավոր: Այսպիսով, Դուզգաման՝ որպես քաղաք, գոյություն է ունեցել դեռևս Առնուվանդաս I-ի օրոք (Ջ.ա. XIV դարի I կես) և խեթերի կողմից դիտվել է՝ որպես դաշնակից քաղաք¹⁰⁹:

Մուրսիլիս II-ն իր տարեգրություններում նշել է, որ արշավելով դեպի Հայասա՝ գրավել է Արիպսա և Դուզգամա քաղաքները: Խեթական զորքը գրավել է Դուզգաման Արիպսան նվաճելուց հետո, ուստի, ինչպես վերը նշվեց, այս քաղաքները մոտ են գտնվել իրար¹¹⁰:

Հայասայի աստվածների շարքում հիշատակվում է «Դուզգամայի Բալբախի աստվածը» (^DBa-al-ta-ik ^{URU}Du-ug-ga-am-ma-na)¹¹¹: Այս վկայության հիման վրա դժվար չէ ենթադրել, որ Դուզգաման հանդիսացել է Հայասայի ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև պաշտամունքային կենտրոններից մեկը:

¹⁰⁸ RGTC, VI, S. 435-436.

¹⁰⁹ Շույան Ա., Նոր նյութեր Խեթական տեքստային և Հայկական լինգվիստիկայի երկրների փոխհարաբեկությունների մասին, էջ 240-242:

¹¹⁰ Güter A., Die Annalen des Muršiliš, S. 132-137.

¹¹¹ KUB XXVI 39 I 32-33 (Forrer E., Hajaša-Azzi, S. 6).

հետ (տե՛ս Ուրա քաղաքի մասին հատվածը): Յուցակում բացի Իյանիննայից հիշատակվել են նաև ^{URU}Ukšu, [.....]-u, [?]-x-x-ri-u, [...-tš]ata, [...]-mitta, ^{URU}Huddu, [.....-i]šta, ^{URU}Lalatta քնակավայրերը¹¹⁸:

Ուրային մոտ գտնվելը հնարավորություն է քննելու այս քնակավայրը տեղորոշել Կունմախայից արևելք՝ հետագայի Եկեղյաց գավառում:

9. Ինգալավա (^{URU}In-ga-la-wa)

Ինգալավա քաղաքը հիշատակվում է միայն Մուրսիլիս II-ի «Տասնամյա տարեգրությունում»: Տասներորդ տարվա տարեգրության մեջ նկարագրվել է արշավանքը դեպի Հայաստ-Ազգի: Շարժվելով դեպի Ազգի՝ Մուրսիլիս II-ն իր բանակի զորատեսն անցկացրել է Ինգալավա քաղաքում.

57. ma-ah-ša-an-ma ša-me-eš-ša-an-za ki-ša-at nu *I-NI* KUR ^{URU}Az-zi

58. da-a-an KAS-ši nam-ma pa-a-un nu-za *I-NI* ^{URU}In-ga-la-wa

59. *A-NI ÉRIN* ^{MES}ANŠU.KUR.RA ^{BEA}ú-w-a-tar i-ya-nu-un...¹¹⁹

«Հենց որ զարուր բացվեց, դեպի Ազգի երկիր երկրորդ անգամ ճանապարհ բնկա և Ինգալավա քաղաքում հետևազորի և մարտակառքերի զորատեսն անցկացրի...»:

Այնուհետև խեթական արքան գրավել է Հայաստ-Ազգիի Արիսա և Դուզգամա քաղաքները:

Պատմագրության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ Ինգալավան Հայաստ-Ազգիի քաղաքներից մեկն է եղել և գտնվել է հիմ հայկական Անգեղ տուն գավառում: Առաջարկվել են նաև այլ տե-

¹¹⁸ Kammenhuber A., Keilschrifttexte aus Bogazköy (KBo XVI), Orientalia, 1970, № 39, 4, S. 557. Ջուլյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 116-117:

¹¹⁹ KBo IV 4 III 57-59=2Bo TU 58 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 130-131):

դադրություններ: Է. Ֆոռերն Ինգալական փնտրել է Անգեղ տուն գավառի Անգղ անրոցի տեղում, սակայն նշել է, որ այն չի գտնվել Հայաստանի կազմում՝ քրացածելով նաև, որ Ինգալական կարող էր գտնվել նաև Վերին Եփրատի հովտում¹²⁰: Գ. Ղափանցյանը հնարավոր է համարում, որ Ինգալական մինչև արշավանքի սկիզբն արդեն Հայաստան-Ազգիից գրավվել էր¹²¹: Զ. Գարստանգի և Օ. Գրեիի աշխատության մեջ Ինգալական տեղորոշվել է Գայլ (Էյուկոս) գետի հովտում գտնվող անտիկ Մեգալոլա քաղաքի տեղում¹²²: Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ Ինգալական Ծովքի Անգեղ տեղանունն է (հետագայի Ակ)¹²³: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Հայաստանի Ինգալական-Թարխիզանա քաղաքը գտնվել է հետագայի Թորդանի տեղում՝ Եկեղյաց գավառում¹²⁴: Ն. Աղոնցն Ինգալական քաղաքը փնտրել է Կումմախա տանող ուղիների վրա Եփրատի արևմտյան ափին¹²⁵: Հ. Մանանդյանը համաձայնել է Է. Ֆոռերի այն տեսակետի հետ, որ Ինգալական հետագայի Ինգիլենեն է՝ հին հայկական Անգեղ տունը, ներկայիս Էզիր: Այդ քաղաքն, հին հայկական Անգեղ տունը, ներկայիս Էզիր: Այդ քաղաքն, հին հայկական Անգեղ տունը, Հայաստան-Ազգիի բնակավայրերից է եղել և ըստ Հ. Մանանդյանի, Հայաստան-Ազգիի բնակավայրերից է եղել և նվաճվել է խեթերի կողմից¹²⁶: Վ. Խաչատրյանն Ինգալական համեմատել է Շորխի ստորին հովտի հայկական Նիզալ գավառի համանուն կենտրոնի հետ՝ գտնելով, որ հայաստանյայց քաղաքի անունը կազմված է հայերենի հնդեվրոպական միջ-«դրան ետևի տղնակ», և ալ-բ՝ «խորք, խորունկ տեղ», արմատ-ներից: Խեթերն, ըստ նրա, այդ անվան «ի» հնչյունը դրափոխել են՝ ավելացնելով իրենց լեզվի -awa(r) ամասնը¹²⁷: Ըստ Ա. Հոս-

¹²⁰ Forrer E., Hájasa-Azzi, S. 13-14.

¹²¹ ИЛР, т. 6, с. 54.

¹²² Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 39.

¹²³ Մարտիրոսյան Ն., Պրագմատների վարդապետական անուններու մասին, էջ 90-91.

¹²⁴ Երեմյան Ա., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, էջ 31:

¹²⁵ Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 45.

¹²⁶ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 99.

¹²⁷ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 34, 42-43.

յանի՝ Ինգալավան կարող էր գտնվել կա՛մ Հայասային սահմանակից տարածքում, կա՛մ հենց Հայասայի սահմանամերձ որևէ շրջանում¹²⁸։

Հարկ է նշել, որ Մուրսիլիսի տարեգրությունում չի հիշատակվել, որ նա անցել է Եփրատ գետը և առաջացել Իսուվայի տարածքով, եթե ընդունենք, որ Ինգալավան գտնվել է Անգեղ տուն գավառում։ Տեքստից կարելի է եզրահանգել, որ քաղաքն, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է հայասա-խեթական սահմանային գոտում։

Ըստ այդմ՝ քաղաքի տեղադրությունը կարելի է առաջարկել Վերին Եփրատի ավազանում, որտեղից ճանապարհ էր քացվում դեպի Հայասա-Ազգի պետության խորքերը։

10. Լալատտա (^{URU}La-la-at-ta)

Այս տեղանունը հիշատակվել է Հայասայի սահմանամերձ Ռուրա քաղաքի մոտ գտնվող բնակավայրերի ցուցակում¹²⁹։ Ռուրան Հայասայի տարածքում գտնվող կարևոր վարչաքաղաքական միավորներից մեկն էր։ Ամմիջապես սահմանակից լինելով խեթական տարածքներին՝ այն տեղորոշվել է հետագայի Եկեղյաց գավառի տարածքում, որտեղ և գտնվել է Լալատտա բնակավայրը։

11. Լախա (^{MUR.SAG}La-ha-a)¹³⁰

Լախա լեռնանունը հանդես է գալիս խեթական արքա Սուպլիլուլիտմաս I-ի արձանագրությունում.

22. ... ar-ha wa-ar-nu]-ut ^{URU}Zu-ub-ha-pa-an-ma-kán URU-an

23. [hu-u-ma-an-da-an ar-h]a wa-ar-nu-ut NAM.RA^{MES}-ma-kán

24.I-N]A ^{URU}Ha-ya-ša i-ya-at-ta-at

25.]x-at na-an IŠ-[T]U ^{MUR.SAG}La-ha-a

¹²⁸ Քուսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 110.

¹²⁹ KUB XXVI 29.6 (Քուսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 69, 117).

¹³⁰ Gernet H., Les momiznes d'Asie Mineure d'après les texts Hittites, 1968, p.110.

«...այրեց Յուխապա քաղաքը, ամբողջովին քաղաքն այրեց, փախստականները... դեպի Հայաստ գնացին... և նրան Լախա լեռներից...»¹⁵¹;

Խեթական բանակն արշավանքի ժամանակ ներխուժել էր Իսուպա, այնուհետև ռազմերթը շարունակելով՝ հասել էր Յուխապա երկիրը: Այն նվաճելուց հետո խեթական արքան շարժվել էր դեպի Հայաստ:

Յուխապան Իսուպայի հարևանությամբ էր և սահմանակից էր նաև Հայաստային, որտեղ և գտնվել են Լախա լեռները (կամ լեռը): Հավանաբար, այս լեռները Իսուպայից հյուսիս-արևելք են (ը): Հավանաբար, այս լեռները կարծիք է հայտնել, որ Լախա լեռնագտնվել: Վ. Խաչատրյանը կարծիք է հայտնել, որ Լախա լեռները ներկայիս Բյուրակնյա կամ Հայկական Պար լեռներն են¹⁵², ինչ ներկայիս Բյուրակնյա կամ Հայկական Պար լեռներն են¹⁵², որի հետ դժվար է չհամաձայնել, քանզի արշավանքի երթուղին որևէ է տալիս այդպիսի եզրահանգման գալ: Այդ տեղորոշմամբ որոշակիորեն հստակեցվում է նաև Հայաստ-Ազգիի տարածվելը մինչև Հայկական լեռնաշխարհի այդ հատվածը:

12. Լախիրիսիլա (^{URU} La-hi-ir-hi-la)

Այս քաղաքի մասին հիշատակություն է պահպանվել է KUB XXVI 39 I տեքստում, որտեղ Լախիրիսիլան ներկայացվել է՝ որպես (...ա/տ)անուս աստծո պաշտամունքի վայր (^D...-8/t)a-սուս (^{URU} La-hi-ir-hi-la)¹⁵³: Հայաստական բնակավայրերի շարքում այն նշվել է երրորդը և հանդիսացել է Հայաստ-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը:

¹⁵¹ KUB XXXIV 23 I 25 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, *Mesopotamian*, II, 3, p. 83).

¹⁵² Хачатурян В., Восточные провинции Хеттской империи, с. 141. Նույնի. Հարավային մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 58:

¹⁵³ KUB XXVI 39 I 28 (Forster E., *Basas-Azri*, S. 6). Վ. Խաչատրյանն այս անունը անունը վերականգնել է՝ որպես [12-21-13-t]a-27-սուս (Хачатурян В., Восточные провинции Хеттской империи, с. 148): Գ. Պախանցյանն անունը կապել է Լախիրիսիլա քաղաքի անունը բարձրանել՝ որպես «Լախիրի հյուսիս» (ИИР, I, с. 60 (հղում 1)):

Դժվար է Լախիբիխյա քաղաքի համար որևէ հատուկ տեղադրություն: առաջարկել, քանի որ նյութը շատ սուղ է, և որևէ այլ տեքստում այս քաղաքանունը չի հիշատակվել: Որևէ կովան չկա տեղադրության համար:

13. Լիտտա (^{URU}Li-it-ta)¹²⁴

Հիշատակվել է Խեթական տեքստային հյուսիս-արևելյան շրջաններից և վերինճեփրատյան երկրների առանձին բնակավայրերից հավաքագրված պայմանագրային զինմատայության զինվորների ցուցակի տեքստում: Պայմանագրի տեքստում ներկայացվել են հինգ տեղանուններ հետևյալ հաջորդականությամբ՝ ^{URU}Ha-x-[...], ^{URU}Sa-a-ta, ^{URU}E-cr-ի-ta, ^{URU}Li-it-ta, ^{URU}Te-mi-ya: Լիտտա քաղաքը ցուցակում տրվել է Հայասայի Արխիտա (տեքստում տրվել է Էրխիտա ձևով) և Տեմիյա (որը, թերևս, նույնն է, ինչ այլ տեքստերից հայտնի Տիմիյան, ժամանակակից Ջիմինը՝ Երզնկայից քիչ հարավ-արևելք) քաղաքների միջև¹²⁵: Ա. Քոսյանն այս քաղաքը հնարավոր է համարում տեղորոշել հոռմնական աղբյուրներում վկայված Olotoedariza (տարընբերցումներից մեկը՝ Lytararizon, գտնվել է Նիկոպոլիսից Սաստաղ ճանապարհի վրա) բնակավայրի տեղում¹²⁶:

Լիտտա քաղաքն, ըստ երևույթին, գտնվել է Վերին Եփրատի սկզբում, ներկայիս Ջիմին քաղաքից արևելք՝ Հայասա-Ազգիի սահմանային արևմտյան մասում:

14. Խալիմանա (^{URU}Ha-li-ma-na-a)

Հայասական այս քաղաքը հիշատակվում է Մուրսիլիսի տարեգրությունում: Իր արշավանքի ընթացքում գրավելով Հայասա-Ազգիի Արխաս և Դուզգամա քաղաքները՝ Մուրսիլիս II-ը վերադառնում է Խաքքի, տակայն հաջորդ տարի՝ իր թագավորության

¹²⁴ Entem H., *Cogratya Adlari Dizini*, Ankara, 1973, s. 87, RGTC, VI, S. 249.

¹²⁵ KUB XXVI 62 IV 35 (Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 256)

¹²⁶ Քոսյան Ա., Խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի աջագամի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄԱՄԵԺ, 2004, XXIII, էջ 276:

տամնեկերորդ տարում, նա կրկին արշավում է Հայասա այն-
տեղ խեթական գերիշխանությունն անրապահելու համար: Հա-
յասայի բնակիչները խեթական արքային քնդառաջ են ուղար-
կում Խալիմանա քաղաքից Մուտտիին: Նրան հաջողվում է քա-
նակցությունների միջոցով թույլ շույլ, որպեսզի խեթական ար-
քան կրկին ներխուժի Հայասա-Ազգի¹²⁷:

Ն. Արոնցն այս քաղաքանունը համեմատել է Ծոփքի
Խալիմանոն բնակավայրի հետ¹²⁸: Նման տեղադրությունը Ծոփ-
քում հենվում է արտաքին որոշ գնանության վրա, ինչը դժվարեց-
նում է այդ տեսակետի հիմնավորումը: Գ. Ղափանցյանը կար-
ծիք է հայտնել, որ Մուտտին կարող էր հանդես գալ նաև՝ որպես
Հայասա-Ազգիի քաղաք, որը փոխարինել էր խեթերից պար-
տություն կրած Աննիային¹²⁹: Եթե այդ կարծիքը ճիշտ է, ապա
կարելի է ենթադրել, որ Խալիմանան այդ ժամանակ հանդիսա-
ցել է Հայասա-Ազգիի քաղաքական կենտրոնը:

Սակայն մյուսի տրությունը թույլ չի տալիս առաջարկել որևէ
կոնկրետ տեղադրություն Խալիմանա քաղաքի համար:

15. Խարսարասա ([^{URU}HA]R-ša-la-aš-ša-an, ^{URU}ĪAR-ša-la-aš-ši)

Խարսարասա քաղաքանունը հիշատակվել է երկու անգամ
ինվենտարային և գուշակային խեթական տեքստերում: Ինվեն-
տարային տեքստում հիշատակվել է huwaši կոչվող սրբավայ-
րում պահվող ^{URU}Haršalašši քաղաքի Անսլրուսի աստծո արձանը,
իսկ գուշակային տեքստի նպատակն է եղել պարզել Հայասա-
իսկ գուշակային տեքստի նպատակն է եղել պարզել Հայասա-
իսկ Ազգիի դեմ կազմակերպված (կամ կազմակերպվող) արշավանքի
ընթացքը¹³⁰: Հնարավոր է նաև, որ ^{URU}ĪAR-ša-la-aš-ši-ն նույնա-
կան չէ [^{URU}HA]R-ša-la-aš-ša-an բնակավայրի հետ¹³¹:

¹²⁷ KBo IV 4 IV (Goetze A., Die Annalen des Mursili, S. 136-141).

¹²⁸ Արոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 44:

¹²⁹ HLP, I, c. 74.

¹³⁰ RGTC, VI, S. 90. RGTC, VI/2, S. 32 (Ճուլյան Ա., Նոր տեղանուններ

խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 254-255).

¹³¹ Ճուլյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 54.

Այս քաղաքը գտնվել է Հայաստանի սահմանային Ռուս քաղաքի մոտ, այսինքն՝ Ազգիի՝ Խաբթիին սահմանակից շրջանում:

16. Խուդդու (^{URU}Ḫu-ud-du)

Խեթական տեքստում հիշատակվել է՝ որպես Ռուս քաղաքի մոտ գտնվող բնակավայրերից մեկը: Տեքստն իրենից ներկայացնում է «միջին խեթական փուլի» (Ջ.ա. XVդ. վերջ - XIVդ. սկիզբ) պայմանագիր՝ կնքված Ռուս քաղաքի հետ¹⁴²: Ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Հայաստ-Ազգիի արևմտյան՝ սահմանամերձ շրջանում:

17. Կամ... (^{URU}Kam [...])

Այս քաղաքանունը հանդիպում է հայաստական աստվածների ցուցակում: Այն հանդիսացել է Տարունուս աստծու պաշտամունքի վայրը (^{URU}Ḫa-a-tu-u-tu-uš ^{URU}Kam-[-...])¹⁴³: Քաղաքի անվան մեջ պակասում են մի քանի սեպականներ, ինչը դժվարություն է ստեղծում տեղանունն ամբողջովին վերականգնելու համար:

Այս քաղաքը նույնացվել է խեթական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Կումմախայի (KUR^{URU}Kummaḫa)՝ հետագայի Կամախի հետ: Ն. Ալոնցն այս թերի տեղանունը վերականգնել է Kam(սիս)¹⁴⁴: Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ խեթական արձանագրություններում պահպանված Կումմախան ներկայիս Քեմախն է՝ պատմական Դարբանդաց գավառի Կամախը: Նա համարել է, որ այդ քաղաքը հանդիսացել է Հայաստ-Ազգիի սահմանամերձ և գլխավոր քաղաքներից մեկը¹⁴⁵: Հ. Մանանդյանն այս տեղանունը համեմատել է նվդատյան Կամախի հետ, սակայն նշել է նաև Բիթլիսից Տլեմ հեռու գտնվող ժամանակակից Կամախ գյուղը՝ որպես այդ բնակավայրի հավանական տեղադրություններից մեկը¹⁴⁶:

¹⁴² KUB XXVI 29+KUB XXXI 55 (Քոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58, 117).

¹⁴³ KUB XXVI 39 I 29 (Foster E., Hajsas-Azzi, S. 6).

¹⁴⁴ Ալոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 46:

¹⁴⁵ Մարտիրոսյան Ն., Պրագմատներ փոքրասիական անուններու մասին, էջ 94-95:

¹⁴⁶ Манандян З., О некоторых спорных проблемах истории и географии

Երե ^{URU}Kam [...] քաղաքամունց հնաքափոր է վերականգնել՝ որ-
պես ^{URU}Kummaha, ապա կարելի է ենթադրել, որ Կումմախա քաղա-
քը պայմանագրի կնքման պահին գտնվել է Հայաստանի կազմում:

Դեռևս Թուղթասիյաս III-ի հայաստական արշավանքի ըն-
թացքում Կումմախայի մոտ հանդիպել էին խեթական և հայա-
սական զորքերը:

42. nu ma-ah-ha-an A-BI A-BI-YA I-NA KUR ^{URU}Ha[ya-sa a]-
ar[-aš(?)])

43. nu-uš-ši ^{URU}Kar(?)-an-ni-iš LUGAL KUR ^{URU}Ha-ya-sa[...]

44. [ŠA-PAJL(?) ^{URU}Kum-ma-ha za-ah-hi-yfa...]

«Երբ պապա Հայասա երկիր եկավ, նրան Կարանցին՝ Հայա-
սայի արքան ... Կումմախայի տակ ճակատամարտ...»¹⁴⁷

Արձանագրությունը կազմել է տվել Մուրսիլիս II-ը՝ նշելով, որ
իր պապը՝ Թուղթասիյաս III-ը, շարժվել է Հայասա և այնտեղ
Կումմախա քաղաքի մոտ հանդիպել է Հայաստանի Կարանցի ար-
քայի զորքերի հետ և ճակատամարտ տվել: Հետագայում քաղա-
քը նորից անցել է խեթական գերիշխանության ներքո և նշվել է՝
որպես առանձին քաղաքական միավոր¹⁴⁸:

Սակայն այս տեղանվան ընթերցումը և առաջարկված տեղո-
րոշումները խիստ պայմանական են:

18. Հայասա (KUR ^{URU}Ha-ya-sa, KUR ^{URU}Ha-a-ya-sa, KUR ^{URU}Ha-
ya-sa-za, ^{URU}Ha-a-ya-sa, ^{URU}Ha-ya-sa-aš, ^{URU}Ha-a-ya-sa-an,
^{URU}Ha-ya-sa-an, ^{URU}Ha-ya-sa, ^{URU}Ha-ya-sa-aš, ^{URU}Ha-i-ya-sa)¹⁴⁹

Արքունի Արմենու, с. 76.

¹⁴⁷ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma za Told by his Son, *Muséon* II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 66.

¹⁴⁸ Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B. C.), p. 75. Քույան Ա., Ամբ-Կամախի խեթական դարաշրջանում, 1914,

2002, քիվ 3, էջ 225-241:

¹⁴⁹ RGTCT, VI, S. 63-64. RGTCT, VI/2, S. 22

Ք.ա. XIV-XIIIդդ. խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվել է Հայասա երկիրը, որը երբեմն հանդես է գալիս Ազգի անվամբ: Արձանագրություններում Հայասամ գրվել է և՛ որպես երկրանուն, և՛ որպես քաղաքանուն: Խեթական սեպագիր աղբյուրներում URU «քաղաք, բնակավայր» շումերերեն գաղափարագիրը գրվել է նաև որոշ երկրների անունների առջևից. մինչդեռ այդ երկրներում համանուն քաղաքներ չեն եղել: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, Հայասա-Ազգիում Հայասա անվամբ քաղաք գոյություն է ունեցել և հանդիսացել է քաղաքապետության քաղաքական և պաշտամունքային կենտրոնը:

Խեթական սեպագիր տեքստերում տվյալներ չկան այն մասին, որ խեթական արքաներից որևէ մեկի օրոք Հայասա քաղաքը նվաճվել է, չնայած նրանք բազմիցս ներխուժել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները, ինչը վկայում է այն մասին, որ քաղաքը հեռու է մնացել խեթական զորքերի առշտվանքների երթուղիներից: Ամենայն հավանականությամբ, երկրի մայրաքաղաքը գտնվել է առավել անվտանգ և անհասանելի արևելյան շրջաններում: Խեթահայասական պայմանագրի վերջում տրված աստվածների ցուցակում հայասական քաղաքների շարքում առաջինը հիշատակվել է Հայասա քաղաքը՝ որպես երկրի գլխավոր աստվածության պաշտամունքի կենտրոն¹⁵⁰:

Հայասա տեղանունը մասնագետների մեծ մասի կարծիքով *haya* ցեղանվան վկայությունն է Ք.ա. II հազարամյակում: Առաջին անգամ Ն. Մարտիրոսյանը հայտնեց այն կարծիքը, որ Հայասան հայ ազգի հնագույն հայրենիքն է եղել, իսկ Հայասայի բնակիչները հայերի նախնիներն են համոզիսացել: Նա նշել է նաև, որ Հայասա երկրանունը (իր մոտ տրված է Խայաշա ձևով) կազմված է Հայա դիցանունից և «սա» խեթական մասնիկից: Այսինքն՝ Հայասա անունն, ըստ նրա, նշանակում է Հայայի երկիր¹⁵¹: Կ. Ռոբն,

¹⁵⁰ KUB XXVI 39 1 26 (Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 6)

¹⁵¹ Մարտիրոսյան Ն., Հայերնի յարաբերությունը եբրեյեթնի հետ, ՀԱ. 1924, թիվ 9-10, էջ 453: Նույնի, «Գրգզամեջ» դյուցազնբրգությունը, ՊՌՀ, 1958, թիվ 3, էջ 79 (սես էղով 3):

այնուհետև Պ. Կրեչմերը նույնպես ցույց են տվել, որ Հայասանի երկիրը նույնն է ինչ որ Հայքը կամ Հայաստանը¹⁵²։ Չ. Ղափանցյանը Խայեք (Բարբրդից հարավ-արևմուտք) քնակավայրի անունը թխեցնում է Հայասա տեղանունից¹⁵³։ Ս. Երենյանը թիլ-Հայասա քաղաքը տեղադրել է հիմն հայկական թիլ ավանի տեղում (Երզնկայից ոչ հեռու)¹⁵⁴։ Հ. Մանանդյանը նշել է, որ երկիրը Հայասա է կոչվել իր մայրաքաղաքի անվանը (Հայասա), որը Սարգոն II-ի արձանագրությունում հիշատակված է եղել Ուսայիս ճևով և գտնվել է Վանա լճի հյուսիսային ափին¹⁵⁵։ Վ. Խաչատրյանն ավելի հիմնավոր կերպով ապացուցել է, որ Հայասա տեղանվան հիմքում հայ էրնոնիմն է ընկած։ Ըստ նրա՝ խեքերը տեղանվան արմատին, որը հարևան ժողովրդի ինքնանունն է, ավելացրել են իրենց ածանցը (-asa)¹⁵⁶։

Մենք համամիտ ենք այս կարծիքի հետ և գտնում ենք, որ խեքական Կա-յա-Տա տեղանունը ծագում է տեղական հայ ցեղանունից։

19. Պախխտտեյա (^{URU}Pa-ah-hu-u-te-ya)

Այս քնակավայրը նույնպես հիշատակվել է KUB XXVI 39 I տեքստում, որտեղ տրվել է հայասական աստվածների ցուցակն իրենց պաշտամունքի կենտրոններով։ Ըստ այդ ցուցակի՝ Պախխտտեյան հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը, որտեղ պաշտել են Ամարուպի աստծուն (^{URU}Pa-ah-hu-u-te-ya)¹⁵⁷։

Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Պախխտտեյան ժամանակակից Պախ քնակավայրն է և գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևմտյան

¹⁵² Roth K., Die Bedeutung des Armenischen, ՀԱ, 1927, թիվ 11-12, էջ 741-750։

¹⁵³ Հայաստանի ցար Պ. Կրեչմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 429-432։

¹⁵⁴ ՀԱ, 1, ս. 41։

¹⁵⁵ Երենյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ԿԹՀ, 1970, թիվ 2, էջ 30։

¹⁵⁶ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 103։

¹⁵⁷ Хахатрян В., Хайасине, ВОН, 1972, № 8, с. 38։

¹⁵⁸ KUB XXVI 39 I 30 (Forster E., Hethite-Azzi, S. 6)։

հատվածում: Նա Պախխուտեյան նմանեցնում է Պախխուվա քաղաքի հետ¹⁵⁸, որն, ինչպես վերը նշվեց, հիշատակվել է «Պախխուվացի Մրտայի» տեքստում (KUB XXIII 72): Ըստ այդ տեքստի՝ Պախխուվան գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում, սահմանակից է եղել Խսուվայի և Հայասայի տարածքներին:

Ըստ Ջ. Գարստանգի և Օ. Գրեյի՝ Պախխուվան գտնվել է մերկայիս Դիլիթիի բնակավայրի տեղում¹⁵⁹: Գ. Ջահուկյանը հովանական է համարել, որ Pajuteia անվան -teja մասնիկը խոհիերենի teja «մեծ» բառից է առաջացել, և այս քաղաքը հանդիսացել է Պախխուվա երկրի կենտրոնը: Պախխուտեյա անվան առաջացումը նա կապել է հայերեն «փախ, փախուստ» բառի հետ¹⁶⁰:

Ինչ վերաբերում է Պախխուվա և Պախխուտեյա անունների նմանությանը, ապա, ամենայն հավանականությամբ, այս քաղաքները տարբեր են եղել, սակայն գտնվել են նույն տարածաշրջանում (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում):

20. Պատտեու[...] (^{ORU}Pa-a-at-te-u-[...])

Հայասական աստվածների ցուցակում Հայասա քաղաքից հետո հիշատակվել է Պատտեու[...] քաղաքի աստվածուհին (^OSTAR ^{URU}Pa-a-at-te-u-[...])¹⁶¹: Ընդ որում, այս աստվածուհին հանդես է գալիս՝ որպես Հայասայի պանթեոնի գլխավոր աստվածություններից մեկը: Քաղաքանվան վերջում քացակայում է մի քանի սեպանշան: Մասնագետների մի մասն ընդունել է, որ այս քաղաքի անվանումը կարելի է վերականգնել՝ որպես Պաքքեյարիգա (նույնանուն քաղաք գոյություն է ունեցել նաև Խաք-

¹⁵⁸ Խաչատրյան «է... Հայաստանը ճ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 36:

¹⁵⁹ Gerstang J. and O. Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 35.

¹⁶⁰ Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 76-77.

¹⁶¹ KUB XXVI 39 I 26.

բիում)¹⁶²: Իր աշխատության մեջ է. Ծոռերը կարծիք է հայտնել, որ այս քաղաքանունը չէր կարող նույնացվել խեթական տեքստում հիշատակված Պարթեյարթիգայի հետ. նա այն համեմատել է մերկայիս Բթաոթիճի հետ (Կամախից 166^a հյուսիս-արևմուտք)¹⁶³: Ըստ Ք. Լափանցյանի՝ -ri-za (կամ -rig) վանկերով քրացվելու դեպքում Patten- քաղաքանունը նույնանուն կդառնա Pittiariga-ի հետ, որը մերկայիս Բթաոթիճն է՝ Երզնկայից ոչ հեռու¹⁶⁴: Իսկ ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ այս քաղաքի անունը համապատասխանում է Երիգայից (Երզնկայից) արևելք գտնվող Բիտարիք կամ Փիտտերիճ տեղանվանը¹⁶⁵: Ըստ Ա. Զոսյանի՝ Patten- քաղաքանվան վնասված մասի վերականգնումը և համադրումը խեթական տեքստերի Պիտտիյարթիգայի հետ արդարացված չէ, և Պիտտիյարթիգա քաղաքը չէր կարող գտնվել Հայաստանի տարածքում¹⁶⁶:

Առաջարկվող բոլոր ստուգաբանությունները որպես ելակետ ունեն կամ համադրությունը Pittiarig/k/q(a)-ի հետ, կամ չեն կարող հավաստի համարվել անվանաձևի բերի վիճակի սխառուարով:

21. Պարտանտա (^{URU}Pár-ta-an-ta)

Խեթական պայմանագրային տեքստում մշվել է՝ որպես Ռուխթական մերձակայքում գտնվող բնակավայր¹⁶⁷: Ըստ այդմ՝ ըստ քաղաքի մերձակայքում գտնվող բնակավայր¹⁶⁷: Ըստ այդմ՝ այն կարելի է տեղոյոշել հայաստա-խեթական սահմանամերձ շրջանում:

22. Պարրայա (^{URU}Pár-ra-y[a]?)

Հայաստական այս քաղաքը Գագու[...] քաղաքի հետ միասին սեպագիր աղբյուրում հիշատակվել է՝ որպես Ռոնագաստա (^{URU}

¹⁶² RGTC, VI, S. 319-320. RGTC, VI/2, S. 127.
¹⁶³ Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 7.
¹⁶⁴ HTP, I, c. 59, 91-92.
¹⁶⁵ Մարտիրոսյան Ն., Պարտանտի վերբնակարան անունների մասին, էջ 96-97.
¹⁶⁶ Զոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեքստերի մասին, էջ 79.
¹⁶⁷ KUB XXVI 29. KUB XXXI 55.3 (ձոսյան Ա., նույն տեքստ, էջ 79).

na-ag-ga-aš-ta-aš¹⁶⁶ URU Pār-ra-ya) աստժո պաշտամունքի վայր¹⁶⁶, ինչը խոսում է այն մասին, որ այս աստվածության պաշտամունքը տարածված է եղել Հայաստան-Ազգիում:

Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ Պարրայա քաղաքի անունը նման է ասորեստանյան աղբյուրներից հայտնի Բառի տեղանվանը, որն, ըստ նրա, հետագայի հայկական Բերկրի քնակավայրն է՝ Վանա լճի հյուսիս-արևելյան կողմում¹⁶⁷:

Աղբյուրների՝ ներկայումս հայտնի տվյալների համաձայն՝ առայժմ այսքանը կարելի է ասել Պարրայայի տեղադրության մասին, քանզի որևէ կո վան չկա այն հստակ տեղորոշելու համար:

23. Պիտտիյարիգա (^{URU}Bit-ti-ya-ri-ga, ^{URU}Pi-it-ti-ya-ri-ik, ^{URU}Pit-te-ya-ri-ga)¹⁷⁰

Պիտտիյարիգա (Պաքթիյարիկա) քաղաքը հիշատակվում է Վերին Եփրատի ավազանի մի խումբ քրեդիտների հետ խեթական մայրաքաղաք Խաթրուսասում Աոնուվանդաս I-ի կնքած պայմանագրում (Ջ.ա. XIV դ. I կես)՝ «Պախսուվացի Միտայի» տեքստում: Պիտտիյարիգայից Արիխայիցցին Դուգգամայից Ախսի և մեկ այլ քաղաքի (անվանումը չի պահպանվել) ներկայացուցչի հետ միասին հանդես է գալիս՝ որպես Պախսուվայի հետագա հավատարմության երաշխավոր: Պիտտիյարիգան խեթական կողմից դիտվել է՝ որպես փտտահեկի քաղաքական միավոր Դուգգամայի հետ միասին¹⁷¹:

Ըստ Ս. Երենյանի՝ Երզնկայի դաշտի խոշոր կենտրոններից է եղել Բիրատիգա քաղաքը (ներկայիս Բրատիճ՝ Ալբրն-ՅԵՎԻԻ ավերակներից ոչ հեռու), որ այլ կերպ կոչվել է Պաքթիյարիկա, և

¹⁶⁶ KUB XXVI 39 I 33 (Forrer E., *Հայաստան*, S. 6).

¹⁶⁷ Мананян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 104.

¹⁶⁸ Ertan H., *Coğrafiya Adları Dizini*, s. 112.

¹⁷¹ KUB XXIII 72 (Քոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տեքստային և Հայկական լեզվաբանության և պատմության փոխարարությունների մասին, էջ 240-242).

այս անունը երբեմն վերագրվել է ողջ Հայասան-Ազգի երկրին¹⁷²։
 Հ. Մանանդյանը ենթադրել է, որ Պարթեյարիկա քաղաքի անունը կարելի է համեմատել ներկայիս Բքառիճ գյուղի անվան հետ (Նրզնկայի դաշտում), և այդ տարածքը մտել է խեթական տիրոջ կազմի մեջ։ Իսկ հայաստական Պիթթեյարիկան, ըստ նրա, կարող էր գտնվել Բերդակ անրոցի տեղում՝ Խարթերից 10 կմ հյուսիս¹⁷³։ Վ. Խաչատրյանը ևս Պիթթեյարիկան տեղադրել է Բքառիճ գյուղի տեղում՝ Նրզնկայից հարավ-արևելք, և տեղանվան հիմքում դրել է հայերենի հնդեվրոպական բուրձ «հատ, գուլ, բավ», և առիճ՝ «գյուղ, շեն» արմատները¹⁷⁴։

Սակայն խեթական աղբյուրներում առկա մյուսի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Պիտտիյարիզան հանդիսացել է Խարթի քաղաքներից մեկը։

24. Տախ(ա)նիսարա (^{URU}Taḫ-ḫa-ni-ša-ra, ^{URU}Taḫ-ni-ša-ra)

Այս քաղաքանունը տրվել է մի գուշակային տեքստում, որի նպատակն է եղել պարզել Ազգիի դեմ կազմակերպված (կամ կազմակերպվող) արշավանքի ընթացքը։ Տեքստում հիշատակվել են մի շարք տեղանուններ ինչպես Հայասան-Ազգիի, այնպես էլ նաև մի շարք տեղանուններ ինչպես Հայասան-Ազգիի, այնպես էլ դրան սահմանակից խեթական տարածքում։ Գտնվել է Հայադրան սահմանակից խեթական քաղաքի մոտ¹⁷⁵։

25. Տամատտա (^{URU}Ta-ma-at-ta)

Տամատտա քաղաքը հանդիսացել է Տերխտիստունիս աստծո պաշտամունքի կենտրոնը Հայասան-Ազգիում (^HTe-ri-it-ti-ti-u-ni-i[3?]^{URU}Ta-ma-at-ta)¹⁷⁶։

Նյութի տղոբյունն ու քաղաքանվան այս եզակի հիշատա-

¹⁷² Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, էջ 31։

¹⁷³ Мананян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 105.

¹⁷⁴ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը ճ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 43, 78։

¹⁷⁵ KUB XLIX 11 III 7, KUB XLIX 11 II 20 (Մուսյան Ա., Հայկական ինդոաշխարհի տեղանունները, էջ 93)։

¹⁷⁶ KUB XXVI 39 I 36-31 (Foster E., Hajsas-Azzi, S. 61)։

կությունը թույլ չեն տալիս առաջարկել որևէ հստակ տեղադրություն:

26. Տավատենա (^{URU}Ta-wa-te-na)

Հայասայի Տավատենա քաղաքի մասին տեղեկություն կա խեթական մի գուշակային տեքստում, որի նպատակն էր պարզել Հայասայի-Ազգիի դեմ կազմակերպված (կամ նախապատրաստվող) արշավանքի հնարավոր ընթացքը¹⁷⁷:

Տավատենա քաղաքը գտնվել է Հայասայի Ուրա սահմանային քաղաքի շրջակայքում և, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսացել է հայասական այդ ամրացված սահմանային գոտու ամրոցներից մեկը՝ հետագայի Եկեղյաց գավառի տարածքում:

27. Ուկսու (^{URU}Uk-su-u)

Ուկսում «Միջին խեթական» փուլի (Ք.ա. XVդ. վերջ - XIVդ. սկիզբ) մի պայմանագրում տրված Ուրա սահմանային քաղաքի մերձակայքում գտնվող քնակավայրերից մեկն է¹⁷⁸, գտնվել է հայաս-խեթական սահմանային շրջանում:

28. Ոստկունիսա (^{URU}U-t-ku-ni-sa [])

Հիշատակվել է միայն խեթական վերոհիշյալ գուշակային տեքստում¹⁷⁹: Ոստկունիսան տրվել է Տավատենա, Խարսալասա քաղաքանունների հետ և նույնպես գտնվել է Ուրա քաղաքի մոտ:

29. Ուրա (^{URU}U-ra-aš, ^{URU}U-ra-a, ^{URU}U-ra-an)

Խեթական Մուրսիլիս II քազավորի «Տասնամյա տարեգրության» յոթերորդ տարվան վերաբերող մասում կարդում ենք.

¹⁷⁷ RGTC V/2, S. 167 (Քուսյան Ա., Նոր տեղանունների խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 259):

¹⁷⁸ KUB XXVI 29.2 (Քուսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 100):

¹⁷⁹ RGTC V/2, S. 182 (Քուսյան Ա., Նոր տեղանունների խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 259):

“nu URU U-ra-aš ku-iš URU-aš [ŠA KUR URU] (A-az-zi ha-an-to-
ez-zi-iš) a-ù-ri-iš e-eš-ta na-aš-kán na-ak-ki-i pe-e-di [a-ša](an-
za...)”¹⁸⁰.

«Ն Ուրա քաղաքը, որն Ազգի երկրի առաջին սահմանային
ամրոցն է, այն մի գաղղվայր (դժվարամատչելի) տեղում էր»:

Հայաստան-Ազգիի քաղաքը Աճնիյան ավերել էր խեթական
Դանկուվա քաղաքը, ինչին ի պատասխան՝ Մուրսիլիս II-ն ար-
շավեց դեպի Հայաստան-Ազգի՝ գրավելով նրա սահմանային Ուրա
քաղաքը¹⁸¹:

Գ. Ղափանցյանը ենթադրել է, որ Ուրան, հավանաբար, հե-
տագայի Կամախի մոտ գտնվող Անի ամրոցն է, որի անունը
տվել է Աճնիյա քաղաքը¹⁸²: Իսկ Գ. Ջահուկյանը Ուրա քաղա-
քանունը բացատրել է հիմնադրողական լեգենդի հիմքի վրա,
քանի որ՝ սեռ-ն նշանակել է «մեծ»¹⁸³: Հ. Մանանդյանը տեղորոշել
է Ուրա քաղաքը Մոֆքի Անձիտ գավառի Հոռե-բերդի (Խարբերդ)
տեղում¹⁸⁴: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Ուրա տեղանունն իր մեջ ունի
հայերեն ու՝ «ճյուղ, ընձյուղ» արմատը և գտնվել է Քաբերդի
մոտ (Ուռեն բնակավայրը)¹⁸⁵: Իսկ ըստ Ա. Քոչյանի՝ Ուրա քա-
ղաքը գտնվել է Խաբրին և Հայաստան միմյանց կապող ճանա-
պարհներից մեկի վրա՝ Գալլ գետի հոսանքի մոտ¹⁸⁶:

Խեթական տեքստերում տվյալներ կան նաև Ուրա քաղաքի
մոտ գտնվող Խարսալասա, Տավատենա և Ուտկունիսա քաղաք-

¹⁸⁰ Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 98-99.

¹⁸¹ Նույնանուն խեթական քաղաք է գոյություն ունեցել նաև Խաբրինում
(Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380
B.C.), p. 68. RGTC, VI, S. 458):

¹⁸² ИДР, I, с. 52.

¹⁸³ Давулян Г., Хафасский язык в его отношении к индоевропейскому языку,
Ереван, 1964, с. 81.

¹⁸⁴ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии
древней Армении, с. 91.

¹⁸⁵ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը ճ.ք.ա. XV-VII դարերում, էջ 43:

¹⁸⁶ Քոչյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 101:

ների մասին¹⁸⁷: Հավանաբար, Ուրա քաղաքն իր շրջակա բնակավայրերով կազմել է Հայաստան-Ազգի արևմտյան սահմանային ամրացված շրջանը:

Ըստ այդմ՝ կարելի է առաջարկել քաղաքի տեղադրությունը կունմախայից արևելք՝ հավանաբար, հետագայի Եկեղյաց գավառում, որտեղից ճանապարհ էր բացվում դեպի Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական գավառները:

30. Քաղկուսա/Քաղմասա (Qa?-ad-ku/ma-sa/ta?)

Այս քաղաքանվան ընթերցումը կասկածելի է, քանի որ բավականին դժվարընթեռնելի է¹⁸⁸: Ա. Քոսյանը, մի շարք նկատառումներից ելնելով, այս դժվարընթեռնելի քաղաքանունը առաջարկել է վերականգնել հետևյալ կերպ՝ [^{LU}.....-a]n-zé-na¹⁸⁹:

Քաղկուսան հանդիսացել է Հայաստան-Ազգի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը, այստեղ պաշտել են Ջագգա(-)[...] աստծուն (^BZa-ag-ga-(-)[...]^[LU]Qa?-ad-ku/ma-sa/ta?):

Քաղաքանվան եզակի հիշատակությունը և նյութի ամրապարար լինելը հնարավորություն չի տալիս որևէ տեղադրություն առաջարկել Քաղկուսա քաղաքի համար:

Փորձելով ամփոփել այս գլուխը՝ կարելի է նշել, որ շատ տեղանունների կասկակցությամբ տարբեր հեղինակների տված քաղաքություններին և մեկնաբանություններին կարելի է վերապահումով մոտենալ, քանզի մենք չգիտենք, թե խեթերն այդ տեղանունները տվել են իրենց լեզվին համապատասխան, թե դրանք նույնությամբ վերցրել են տեղաբնիկներից: Բացի այդ, բոլոր տեղադրությունները կարելի է առաջարկել մոտավորապես՝ հաշվի առնելով այն, որ մեզ հազարամյակներ են քաժա-

¹⁸⁷ Քոսյան Ա., Երբ տեղանուններ խեթական տեղագիր տեքստերում, էջ 254-259:

¹⁸⁸ KUB XXVI 39 l 28 (Foster E., Hajasa-Azzi, S. 6).

¹⁸⁹ Քոսյան Ա., Հայաստանի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄՆԵԺ, 2005, XXIV, էջ 450-451:

նում այդ ժամանակաշրջանից, և շատ տեղանուններ չեն պահպանել իրենց նախնական անունները, կամ տեղանվան եզակի ինչատակությունը թույլ չի տալիս առաջարկել որևէ հստակ տեղադրություն: Որոշ դեպքերում էլ ակնհայտորեն խեղճական տեղանունները մասնագիտական գրականության մեջ ներկայացվել են՝ որպես հայաստան, ինչը հանգեցրել է սխալ մեկնաբանությունների: Հին տեղանունների հետ համադրվող ժամանակակից տեղանունները ներկայացվել են աշնպես, ինչպես դրանք առկա են ուսումնասիրություններում:

Ներկայացնելով յուրաքանչյուր տեղանվան աղբյուրագիտական հենքը և դրա մեկնաբանությունը մասնագիտական գրականության մեջ՝ մենք տվել ենք նաև մեր կարծիքն այս կամ այն տեղադրության վերաբերյալ, որքանով հնարավորություն է տալիս քննարկվող գրավոր մյուրը:

Կարծում ենք՝ Հայաստանի և խնդրոս առարկա մյուս քաղաքական միավորների պարագայում հնարավոր է միայն դրանց ընդհանուր տեղադրությունը Հայկական լեռնաշխարհի որոշակի տարածքում:

**ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ջ.Ա. XIV-XIIIդդ.)**

**ՌԱԶՄԱՐԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՓՈՒՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԵՎ
ԽԱԹԹԻԻ ՄԻՋԵՎ (Ջ.Ա. XIV դար)**

Ջ.ա. XIVդ. I կեսին Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա ի հայտ է գալիս խեթական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Հայասա-Ազզին: Այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը լուսարանող խեթական տեքստերից է, այսպես կոչված, «Պախխուվացի Միտայի» տեքստը¹⁰⁰: Այս վավերագրում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների հետ խեթական պետության կնքած ժամանակագրորեն ամենավաղ սրայմանագիրը:

«Պախխուվացի Միտայի» տեքստը պատկանում է խեթական այն արձանագրությունների թվին, որոնք վերջին տասնամյակներին են ստացել իրենց ճշգրիտ թվագրումը: Այս տեքստը կազմվել է խեթական արքա Թուղխալիյասի և նրա որդի Առնուվանդասի կողմից, որոնք սովորաբար նույնացվել են Ջ.ա. XIIIդ. երկրորդ կեսին իշխած Թուղխալիյաս IV-ի և նրա որդի Առնուվանդաս III-ի հետ: Մի շարք համոզիչ ապացույցների հիման վրա՝ այժմ այս տեքստը վերաթվագրվել է

¹⁰⁰ KUB XXIII 72 (Sayce A., *Hittite and Moscho-Hittite*, RHA, 1930, № 1, С.1, p. 1-8. Gurney O., *Mits of Palghuwa*, AAA, 1948, № 28, p. 32-47. Hoffner H., *A Join to the Hittite Mitt-text*, JCS, 1976, № 28, p. 60-62. Kozyan A., *Armenians 1 in the East*, AJNES, 2006, 1, p. 72-97).

Ք.ա. XIVդ. I կեսով՝ Առնուվանդաս I-ի կառավարման առաջին տարիներով¹⁹¹:

Ըստ «Պախխուվացի Միտայի» տեքստի՝ Հայկական լեռնաշխարհի Պախխուվա երկիրը երկար ժամանակ անհնազանդություն էր դրսևորել, և նրա ղեկավարները (Ռասալա, Միտա, Պիզզանա և այլն) ոչ միայն խախտել էին խեթական արքային տված հավատարմության երդումը, այլև գրառել էին խեթական քաղաքներ: խեթական արքան Պախխուվայից պահանջել էր իրեն հանձնել Միտային: Պախխուվան հնազանդեցնելու փորձերից հետո խեթական արքան մայրաքաղաք Խաքքուսա էր կանչել Հայկական լեռնաշխարհի երկրների ներկայացուցիչներին: Տեքստն իրենից ներկայացնում է խեթական արքայի վերջնագիրը Պախխուվայի նավագներին, ինչպես նաև պարունակում է Հայկական լեռնաշխարհի երկրների հետ կնքված պայմանագիր¹⁹²:

«Պախխուվացի Միտայի» տեքստում Հայտա-Ազգին չի հիշատակվել, սակայն այստեղ հանդես են գալիս որոշ քաղաքներ, որոնք ավելի ուշ շրջանի խեթական աղբյուրներից հայտնի են՝ որպես այդ երկրի բնակավայրեր՝ Դուզգաման և Արխիտան: Դուզգամացի Աիսսին պիտտիյարիզացի Արխիսպիցցիի հետ միասին հանդես է գալիս՝ որպես Պախխուվայի հետագա հավատարմության երաշխավոր: Իսկ Արխիտան հանդիսացել է Պախխուվայի դաշնակիցն ընդդեմ Խաքքիի: Պախխուվայի հետ միացած՝ Արխիտան հարձակվել էր Կոմմախայի բնակավայրերի ցած՝ Արխիտան հարձակվել էր Կոմմախայի բնակավայրերի վրա, իսկ խեթական զորքի հարձակման ընթացքում արխիտացիներն ապաստանել էին Պախխուվայում:

Առնուվանդաս I-ի հաջորդ Թուդխալիյաս III-ի (Ք.ա. 1360-1344թթ.) կառավարման շրջանի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում (որոնք զրի է առել նրա բողը՝ Մուրսիլիս II-ը) հանդիպում են

¹⁹¹ Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B.C.), p. 63. Ջոսյան Ա., խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XV դարում, ՊՊՇ, 2000, քիվ 3, էջ 161:

¹⁹² Houwink ten Cate Ph. H. J., Օշվ. աշխ., էջ 65-66: Ջոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տիրության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխադարձությունների մասին. ՄՄՄԵԺ, 2001, XX, էջ 241:

առաջին տեղեկությունները Խաթթիից արևելք՝ Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված Հայաստան-Ազգի պետության մասին: Այս պետության կազմավորումը, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել Ջ.ա. XIVդ. I կեսին՝ «Պախխուտիացի Արտաշի» տեքստում նկարագրված իրադարձություններից հետո ընկած ժամանակահատվածում՝ Առնուվանդաս I-ի և Թուղխալիյաս III-ի կառավարման շրջանում:

Խաթթիի հզորությունը և պետության միասնականությունը պահպանելու համար խեթական միապետներն անընդհատ պատերազմներ են վարել իրենց հարակից երկրների դեմ, որոնց շարքում էր նաև Հայաստան-Ազգին: Այդ պատճառով էլ Հայաստանի վերաբերյալ առաջին տեղեկություններն ունեն ռազմական հաղորդագրությունների բնույթ: Այսպես, Թուղխալիյաս III-ի օրոք խեթերն արշավել են դեպի Հայաստան-Ազգի, որի համար, ամենայն հավանականությամբ, պատճառ էր համդիսացել այն, որ Հայաստան ռազմական համագործակցության մեջ է եղել Խաթթիի վտանգավոր հյուսիսային թշնամիների՝ Կասկերի հետ:

Խեթական արձանագրություններից մեկում նշվել է, որ հայաստական զորքը հանդես է եկել իր երկրի տարածքից դուրս՝ փաստորեն նախահարձակ լինելով: Կասկա և Հայաստան երկրների դեմ արշավանքը ղեկավարել է Թուղխալիյաս III-ի որդին՝ Սուպլիլուլիսումասը, որը շիանդիպելով այդ երկրում (երկրի անունը բաց է թողնված) Հայաստանի զորքին՝ այնտեղ հանդիպել է Կասկա երկրի զորքերին և հաղթել նրանց¹⁹³:

Խեթերը դեպի Կասկա և Հայաստան երկրներ արշավելու համար որպես հենակետ օգտագործել են Վերին երկիրը¹⁹⁴ (թշնամական հարձակումների և, մասնավոր, մայրաքաղաքի ավերման հետևանքով Թուղխալիյաս III-ը ստիպված էր ժամանակա-

¹⁹³ BoTU 34-KUB XIX 11(Göeberbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 62-63) (տե՛ս համընկած 1).

¹⁹⁴ Վերին երկիրը (խեթ. KUR ¹⁹⁴¹UGU¹⁹⁴) գտնվել է Խեթական տերության հյուսիս-արևելքում՝ Հայոցի վերին հասանքներից մինչև Վերին եփրատի մեծ դարանը ընկած տարածքում՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Գալ գետի ավազանը: Արևելքում այն սահմանակցել է Հայաստան-Ազգիին (տե՛ս RGTC, VI, S. 293-294):

առաջին եզրը թագավորը¹⁹⁹: Ընդ որում, Մարիյան, ըստ Վ. Խաչատրյանի, Թուղթալիյաս III-ի ժամանակակիցն է հղել, իսկ նրանից հետո գահին հաստատվել է Կարաննին, այնուհետև Խուկկանան²⁰⁰: Մարիյա անունը հանդիպում է նաև Մուրսիլիս II-ի օրոք՝ Աննիյա անվան հետ զուգահեռ²⁰¹: Հավանաբար, այս հատվածը մասն է կազմել Մուրսիլիս II-ի՝ Աննիյայի հետ կնքած պայմանագրի, որում նա կան նորից հիշատակել է Թուղթալիյաս III-ի պալատում տեղի ունեցած ստորև նշված դեպքը, կան Աննիյայից բացի՝ Հայասայում իշխել է Մարիյա անվանը մեկը, որին Մուրսիլիս II-ը հարկ է համարել հիշատակել:

Պայմանագիրը կնքվել է Մուպպիլուլիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև: Պայմանագրի մի հատվածում տվյալներ կան այն մասին, որ դեռևս Թուղթալիյաս III-ի օրոք Խաթթիի մայրաքաղաք հրավիրված Մարիյան սպանվել էր արքայի պալատում: Դրա համար պատճառ էր հանդիսացել վերջինիս կողմից խեթական արքունիքում ընդունված բարոյական չափանիշների խախտումը²⁰²: Այս դեպքը Մուպպիլուլիումաս I-ը, հավանաբար, հիշատակել է պայմանագրում՝ որպես զգուշացում՝ ջանկանալով Խուկկանային անխոհեմ քայլերից ետ պահել:

Խաթթին Թուղթալիյաս III-ի կառավարման ընթացքում հայտնվել էր ծանր կացության մեջ: Բոլոր կողմերից նրա կենտրոնական շրջանների վրա էին հարձակվել քննամի ուժերը, ավերվել էր նույնիսկ մայրաքաղաք Խաթթուսասը²⁰³: Թուղթալիյաս III-ից մեծ ջանքեր պահանջվեցին կորցրած տարածքները ետ գրավելու համար: Այդ պայքարում նրան օգնում էր որդին՝

¹⁹⁹ Մարիյա աննանունը նշվել է նաև Մաշաո-հյոյուրից գտնված նախնականից մեղում՝ որպես խեթական մի պաշտոնյայի անուն (Alp S., Hethitische Briefe am Masat-Höyük, TTKY, 1991, № VI/35, S. 206-209):

²⁰⁰ Хачатрян В., Мариша-титл хайассоис иаеф. Древний Восток, 1988, № 5, с. 57-62. Նույնի, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 48-49:

²⁰¹ Ceramby O., Die Hattisa-Verträge Hattis, Documentum Asiae Minoris, Wiesbaden, 1988, S. 71-72.

²⁰² KBo V 3 (Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 126-129) (տե՛ս հավելված 3):

²⁰³ KBo VI 28 (CTH 86).

Ըստ Մուսպիլուլիումասի տարեգրության²⁰⁸ խեթական արքան Իսուվալից շարժվել է դեպի Մուխապա երկիր, ավերել այն և մտել Հայասա՝ Լախա լեռների շրջանը, այնուհետև վերադարձել Իսուվա²⁰⁹:

Փաստորեն, Մուսպիլուլիումաս I-ին հաջողվել էր և՛ հարավից, և՛ արևմուտքից ընդհուպ մոտենալ Հայասայի տարածքներին և վտանգ ստեղծել նրա համար: Այսպիսի ծանր կացության մեջ, երբ երկիրը կանգնած էր խեթական ներխուժման վտանգի առաջ, հավանական է, որ Հայասայում տեղի է ունեցել գահակալի փոփոխություն, և իշխանության է եկել Խուկկանան, հավանաբար, ոչ առանց խեթական միջամտության²¹⁰: Այս ամենից հետո խեթական արքան չտապել է օգտվել ստեղծված հնարավորությունից և դաշինք է կնքել նոր գահակալի հետ, որպեսզի անվտանգ դարձնի Խաթրի-Հայասա սահմանը՝ մյուս ուղղություններով իր հաջողությունները զարգացնելու համար:

Ըստ պայմանագրի, Խուկկանան պարտավորվում էր, քացի Մուսպիլուլիումաս I-ից, նրա ժառանգորդ որդուց կամ մյուս որդիներից և եղբայրներից, չճանաչել որևէ այլ մեկի իշխանության օրինականությունը Խաթրիում: Մուսպիլուլիումասը դրա փոխարեն խոստանում էր նույն ձևով վարվել Խուկկանայի, նրա որդու և ժառանգի հետ: Նրանց որդիները միմյանց հետ կապվելու էին միևնույն փոխադարձ պարտավորությամբ: Երկու կողմերն էլ հանձն էին առնում միմյանց ռազմական ֆակցություն ցույց տալ բշնամիների դեմ: Նրանք պարտավոր էին նաև մեկը մյուսին նախազգուշացնել իրենց դեմ հայտնաբերված դավադրությունների մասին: Սակայն պայմանագրում Մուսպիլուլիու-

²⁰⁸ Steupsteinի գիտական բառամանկությունը տվել է Հ. Գյուտերբոկը (Güterbock H., *The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II*, JCS, 1956, № 10, 2-4):

²⁰⁹ KUB XXXIV 23(Güterbock H., նշվ. աշխ., 3, էջ 83) (տե՛ս՝ հաջևիված 4):

²¹⁰ Ն. Ալեքանյե կարծում է, որ Մարիյայի մահը Հայասայում առաջ էր քերել խռովություններ, և դրա հետևանքով խեթական արքան միջամտել էր, որպեսզի հետացվի օրինավոր ժառանգը՝ հօգուտ Խուկկանայի, որը խռովությունների ժամանակ Խաթրիի կողմնակիցն էր (Ալեքանյե Ն., *Հայասասանի պատմություն*, Լեհասն, 1972, էջ 37):

մասը չի շրջանցում այն փաստը, որ Հայասան դեռ պահում է Խաթթիից գրաված հողերը, և որ Խուկկանայի երկրում կային նաև տարազիր խեթահպատակներ, ուստի դաշնագրի մի կետը Խուկկանային պարտավորեցնում էր տարազիրներին վերադարձնել և դուրս գալ գրավված խեթական մարզերից:

Պայմանագրի համաձայն՝ Խաթթիի արքան իր քրոջը կնուրջան է տալիս Խուկկանային: Միևնույն ժամանակ Սուպալիլուլունմասը պահանջում է, որպեսզի Խուկկանան կիմ շահնի Հայասա-Ազգիի իր ազգակիցներից: Նախտակը, թերև, մեկն էր՝ խեթոսիմ լիներ մրա միակ կիմը՝ ապահովելով խեթական ներկայությունը հայասական արքունիքում: Սուպիլուլունմասը դրանով փորձում էր գահի ժառանգման հարցը լուծել հօգուտ իր քրոջ ապագա որդու²¹¹:

«Խուկկանայի պայմանագիրը» խեթահայտական հարաբերությունների ամենավաղ դրսևորումներից մեկն է հանդիսացել: Պայմանագրում որպես գերակայող միտում համդես է եկել միմյանց միջև հաստատված խաղաղությունը և օրինականությունը պահպանելու պայմանը, ինչն այդ պահին շատ կարևոր էր երկու երկրների համար: Դաշնագիրն հարաբերություններում առկա մի կահատվածում միջազգային հարաբերություններում առկա մի շարք կարևոր դրույթներ՝ կապված տարածաշրջանում ուժերի դասավորվածության հետ:

Սուպալիլուլունմաս I-ը ցանկանում էր Հայկական լեռնաշխարհի երկրները դիվանագիտական ճանապարհով կտրել Խաթթիի գլխավոր հակառակորդից՝ Մյտամնիից, և ռազմական աջակցություն ստանալ այդ երկրներից: Դրան էր միտված խեթական արքայի պահանջը՝ ճանաչել միայն իր իշխանությունը և բախանալ տրամադրել իրեն, եթե որևէ երկիր քչմամական գործողություններ ձեռնարկեր ընդդեմ Խաթթիի²¹²:

Գոյություն ունի մի գուշակային տեքստ, որում խեթական

²¹¹ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hechtischer Sprache, 2 T., S. 124-129. Carruba O., Die Hattis-Verträge Hattis, S. 59-75. CTH 47.
²¹² Friedrich J., Gzq. աշխ., էջ 106-109, 116-117.

արքան (ամենայն հավանականությամբ, Մուսայիլուլիումաս I-ը) գուշակային հարցում է արել, որի միջոցով փորձել է տեղեկանալ Ազգիի արքա Նուկկանայի ապագա հավատարմության մասին իր և իր սերունդների հանդեպ²¹³:

Դրանից հետո խեթական արքան հարավում անցել է նվաճողական նոր գործողությունների՝ ընդդեմ Միտաննիի և Եզիպտոսի: Մուսայիլուլիումաս I-ը նամակ է հղել եզիպտական փարավոնին, որտեղ հիշատակել է իր կատարած նվաճումները նամակի առաքմանը մախորդող շրջանում: Տեքստի վնասված ենթատեքստում պահպանվել է Հայասա երկրանունը²¹⁴: Սակայն խեթահայասական դաշինքը կարճ է տևել: Ավելի ուշ՝ Մուսայիլուլիումասի տարեգրության մեջ, Հայասան դարձյալ հիշատակվել է՝ որպես թշնամի երկիր²¹⁵:

Հարևան երկրները սկսում են թշնամանալ Խեթական տերության հետ դեռևս Մուսայիլուլիումաս I-ի կենդանության վերջին տարիներին, երբ Նուսրթիում համաճարակ էր տարածվել: Այնուհետև թշնամիների թիվը գնալով աճում է՝ սլամամավորված այդ արքայի և նրա հաջորդ գահակալի՝ Առնուվամիդաս II-ի (Ք.ա. 1322-1321թթ.) մահով: Իսկ երբ խեթական գահը փոխանցվում է դեռահաս Մուրսիլիսին, քաղաքական իրավիճակը երկրում չի կարգավորվում²¹⁶:

Նուսրթիին թշնամացած երկրներն էին Կասկան, Միտաննին, Հայասան, Արժավան և այլն: Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1321-1295թթ.) տարեգրություններում հաղորդել է այն մասին, որ թշնամի երկրները, այդ թվում նաև՝ Հայասա-Ազգի, հարձակվել էին խեթական տարածքների վրա և ավերել դրանք: Հավանաբար, Հայասայի և Կասկայի միջև գոյություն է ունեցել դաշինք, քանզի այդ

²¹³ KUB XVIII 2 (CTH 579. Փոսյան Ա., Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 136-137).

²¹⁴ KUB XIX 20 (CTH 154. Փոսյան Ա., Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները, էջ 137).

²¹⁵ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, *Mursili II*, 4, p. 113-114.

²¹⁶ Götz A., Die Amalen des Mursilik, *MVAG*, 1933, № 38, S. 14-21.

երկու երկրների ռազմական ընդհարումները խաթրիի հետ հաճախ ժամանակագրորեն համընկել են: Մուրսիլիս II-ին հաջողվում է պարտության մատնել Արծալա (Փոքր Ասիայի արևմուտքում) և Կասկա երկրներին: Կասկերի Տիբիյա երկրի արքա Պիլիսիսունիյային պարտության մատնելուց հետո միայն Մուրսիլիս II-ն իր իշխանության յոթերորդ տարում ուշադրությունը կենտրոնացրել է Հայաստան-Ազգի վրա²¹⁷:

Սուպալիլուլիումասի կառավարման վերջին տարիներին խեթական իշխանության պայմանագիրը խախտվել էր հենց Աննիյայի կողմից, որը հրաժարվել էր իր նախորդի՝ Խուկկանայի համձն առած պարտավորություններից, և հայասացիները զենք էին բարձրացրել Խաթրիի դեմ ու իրենց մոտ ընդունել խեթական տակ փախստականներին:

Սկզբնապես փորձելով հարցը խաղաղությամբ լուծել՝ Մուրսիլիս II-ը նամակներ է ուղարկում Հայաստան-Ազգի Աննիյայից պահանջելով վերադարձնել դեռևս Սուպալիլուլիումասի ժամանակ Հայաստան ասպետանած խեթական տակներին և Խուկկանայի Հայաստան ասպետանած խեթական երկրներից տիրա ու Դանկուվա (-Անրին երկրներ) խեթական երկրներից վերջրած գերիներին: Աննիյայից մերժում ստանալով՝ Մուրսիլիս II-ը Հայաստան-Ազգիի սահմանային Ուրա քաղաքի վրա կատարում է հարձակում²¹⁸, որի կրի մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել, սակայն հետագայում խեթական արքան ստիպված էր կրկին արշավել դեպի Հայաստան-Ազգի:

Ըստ «Մուրսիլիսի տարեգրության» ութերորդ տարվա իրադարձությունների՝ հայասացիները, լսելով Մուրսիլիսի կողմից նախապատրաստվող արշավների մասին, մրա մոտ դեսպան են ուղարկում՝ համաձայնելով կատարել Խաթրիի արքայի պահանջները²¹⁹: Մուրսիլիս II-ն առժամանակ հետաձգում է իր նախատեսած արշավանքը և զբաղվում Կումմանիի Խեթատ աստվածուհուն նվիրված տոնախմբություններով: Սակայն հաջորդ տարի

²¹⁷ KBo III 4=2Bo TU 48 (Götze A., 624. աշխ., S. 96-97) (տես՝ հավելված 5)

²¹⁸ KUB XIV 17=2BoTU 56 (Götze A., 624. աշխ., S. 94-98) (տես՝ հավելված 6)

²¹⁹ 2BoTU 56 (Götze A., 624. աշխ., S. 102-103) (տես՝ հավելված 7)

Մուրսիխը հայաստացիներից կրկին պահանջում է վերադարձնել ռազմավարը, քայց մերժում է ստանում Աճճիայից: Հայաստաի արքան ցանկանում էր գերիների փոխանակում կատարել. հրաժարվում էր վերադարձնել խեթական գերիներին, քանի դեռ չէր ստացել իր հպատակ տարազիրներին²²⁰: Դեռ ավելին, օգտվելով հարձար առիթից, որ Մուրսիխ II-ը գտնվում էր Խաթրիի հարավում, Աճճիյան վերստին հարձակվում է Խոտիտինա երկրի վրա և պաշարում Կաննուվարա խեթական քաղաքը: Խեթական մի քանակ մեծ մատովակապետ Նուվանցայի գլխավորությամբ շտապ կարգով օգնության է հասնում Կաննուվարա քաղաքին: Հայաստացիները, որոնք ռազմի դաշտ էին հանել 700 մարտակառք և 10.000-անոց հետևազոր, Կաննուվարա քաղաքի տակ տեղի ունեցած ճակատամարտում, ըստ խեթական սկզբնաղբյուրների, պարտություն են կրում: Սակայն հավանական է, որ խեթական զորավարը անհաջողության է մատնվել, որի պատճառով Խաթրիի արքան տոխված էր Կարգամիսից իր զորքերը շարժել դեպի Թեգարամա (գտնվում էր Կունմամիլի (անտիկ Կունմագենե) և Վեբին երկրի միջև և տեղորոշվել է ներկայիս Գյուրյուն բնակավայրի տեղում²²¹), որպեսզի ավելի մոտ գտնվի ռազմական գործողությունների անմիջական վայրին: Այստեղ ձմեռան պատճառով և իր զորահրամանատարների խորհրդով մա առժամանակ դադարեցրեց Հայաստաի դեմ ռազմական գործողությունները և զորքերը շարժեց այլ ուղղությամբ²²²:

Իր թագավորության հաջորդ 10-րդ տարում, Մուրսիխ II-ը սկսում է իր ռազմերը դեպի Հայաստ-Ազգի: Ինգալթալա քաղաքում զորատես անցկացնելուց հետո խեթական արքան արշավում է դեպի Հայաստ: Հայաստաի զորքը որոշել էր ցերեկը ճակատամարտ շտալ և պատրաստվում էր գիշերը լեռներում համկարծակիի քերել խեթերին: Իրագեկ լինելով դրան՝ Մուրսիխ II-ը հրամայում է իր քանակին կազմ ու պատրաստ լինել գիշերային հար-

²²⁰ Göze A., 624. աշխ., էջ 102-107:

²²¹ Gaetang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, p. 47.

²²² Göze A., 624. աշխ., էջ 122-127:

ճակումներին: Խեթերը, ներխուժելով Հայասանի տարածք, պաշարում և գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արիպա քաղաքը, որի բնակիչները հեռացել էին մոտակա լեռները: Արիպան ավարի մատնելուց հետո Մուրախիս II-ը հպատակեցնում է նաև Դուգգանա հայասական քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, միայն 3000 դուգգամացիների՝ որպես զինվորների, տանում է Խաթթի²²³:

Այսպիսով, Խաթթիի արքան իր գահակալման 10-րդ տարին անցկացրել է՝ արշավելով դեպի Հայասա՝ արշավանքը սկսելով գարնանը (խեթ. *hameshant* «գարուն») և ավարտելով ձմեռնամուտին (խեթ. *gimmant* «ձմեռ»): Ժամանակային առումով արշավանքը բավականին ձգձգվել էր՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ խեթական բանակը գրավել էր ընդամենը երկու հայասական քաղաք, որից մեկն անձնատուր էր եղել: Առավել ևս, որ մինչև Արիպա հասնելը որևէ ռազմական բախում տեղի չէր ունեցել խեթերի և հայասացիների միջև: Ամենայն հավանականությամբ, Մուրախիսը, Բարձր Հայքի տարածք ներխուժելով, այդ ժամանակահատվածում Տուրուքերանի տարածքով հասել էր մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և զանվել էր Արիպան²²⁴:

Այնուհետև՝ գահակալության 11-րդ տարում, Մուրախիս II-ը, նախատակ ունենալով վերջնականապես նստակցեցնել Հայասա-Ազգին, կրկին արշավանքի է ելնում: Հայասանի իշխանապետները, տեղի տալով գերագանցող ռազմական ուժին, ստիպված բանակցություններ են սկսում Խաթթիի արքայի հետ: Հաված բանակցություններ են սկսում Խաթթիի արքայի հետ: Հայասական կողմը պարտավորվում է զորք տրամադրել խեթական բանակին, ինչպես նաև վերադարձնել դեռևս իր մոտ գտնվող խեթական գերիներին: Այսպիսով, հայասացիները վերականգնում են դեռևս Խուկկանայի օրոք պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների մի մասը²²⁵:

²²³ KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., նշվ. աշխ., էջ 130-139) (տե՛ս՝ հավելված 8).

²²⁴ Վազարյան Ռ., Հայասա-Ազգի տեղադրության հարցի շուրջ (ըստ Մուրախիս II-ի տարեգրության), Մեթուսիսի Արևիք, 2005, էջ 37-38.

²²⁵ KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., նշվ. աշխ., էջ 138-139) (տե՛ս՝ հավելված 9).

Մուրսիլիս II-ը վերադառնում է Խաթթի այն բանից հետո, երբ հայաստան իշխանավորները նրան հավատարմության երդում են տալիս և վերադարձնում են 1000 խեթական տարագիրներ²²⁶։

Մուրսիլիսի ժամանակաշրջանից պահպանվել է մեկ այլ տեքստ (KUB XIV 4), որտեղ ներկայացվում է արքայի և նրա խորթ մոր՝ Սուպլիլուլիումաս I-ի վերջին կնոջ՝ տավանանա (բազուհի) Ամմիննայայի միջև հակամարտության պատմությունը։ Այդտեղ հիշատակվել է արքայի՝ դեսի Հայասա-Ազգի կազմակերպած արշավանքի ընթացքում թագուհու՝ Խաթթուսասում պալատական հեղաշրջում իրականացնելու փորձը։ Խոսքը վերաբերում է Մուրսիլիս II-ի տասներորդ և տասնմեկերորդ տարիների արշավանքներին²²⁷։ Այստեղ ևս Հայասան և Ազգին հիշատակվել են՝ որպես մեկ երկրի երկու տարբեր անվանումներ։

Մուրսիլիս II-ին հաջողվել է որոշ ժամանակով Խաթթիի հյուսիս-արևելքում շեղոցացնել հայաստական վտանգը։ Սակայն խեթերն այդպես էլ չեն կարողացել նվաճել Հայասա-Ազգին։ Նրանք բավարարվել են՝ միայն իրենց գերիներին վերադարձնելով և ռազմական օգնություն ստանալով, սակայն որևէ խոսք չկա այն մասին, որ Հայասան հարկ է վճարել Խաթթիին՝ որպես պարտաված երկիր։

Մուրսիլիսի կառավարման հաջորդ տարիներին խեթական վավերագրերում տեղեկություններ չկան Հայասա-Ազգիի վերաբերյալ։ Հավանաբար, Խաթթին և Հայասան այդ ընթացքում խաղաղ գոյակցության շրջան են ապրել, և երկու երկրների միջև որևէ ռազմական ընդհարում տեղի չի ունեցել։

²²⁶ KBo IV 4=ZBoTU 58 (Götze A., 62վ. աշխ., էջ 139-141) (տե՛ս՝ նավելված 9)։

²²⁷ Քույսն Ա., Հայասան և Ազգին, Ենթի ի վերաբերյալ, 2008, էջ 283-285։

**ԽԵԹԱՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Զ.Ա. XIII ԴԱՐՈՒՄ**

Զ.ա. XIIIդ. Հայասա-Ազգիի պատմության շուսարանումը սերտորեն առնչվում է այդ ժամանակաշրջանի Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունների հետ:

Դեռ Զ.ա. XIVդ. կեսերից երկու գերտերությունների՝ Խաթայի և Եգիպտոսի միջև հաստատվել էր անկայուն հախառարակշռություն այն բանից հետո, երբ Սուլայվիլուլունաս I-ը գրավեց Միտաննին, և Հյուսիսային Ասորիքի տարածքում ստեղծվեց խեթերից կախյալ Կարգամիսի բազալիդությունը: Զ.ա. XIIIդ. խեթերից կախյալ Կարգամիսի բազալիդությունը առաջին քառորդում խեթանեգիպտական հակամարտությունը հասավ իր քարծրակետին (Զ.ա. 1274թ. Քաղեշի ճակատամարտը), որից հետո սկսեց աստիճանաբար տեղի տալ և ավարտվեց Զ.ա. 1258թ. Խաթթուսիլիս III-ի և Ռամզես II-ի միջև կնքված խաղաղության պայմանագրով: Դաշնագիրը վավերացնում էր Քաղեշից հետո ստեղծված իրավիճակը Ասորիքում: Այն ժամանակ, երբ խեթերն ու եգիպտացիները պայքարում էին ասորիքում քաղաքների (Քաղեշ, Համատ, Ուգարիթ, Էրլա, Խալպա, Ալախ) վրա իրենց վերահսկողության հաստատման համար, Միտաննիի գերիշխանությունից ազատագրված Ասորեստանը, Մարաստանը, Արևմտափոքրասիական երկրները (Միլավանդա, Լուկկա, Մուսաս) և Ախիսիյավան քաղաքայտորեն ձգտում էին լիարժեքանե քաղաքական ազդեցության շրջանակները Խեթական տիրության հաշվին: Ոչ սակայս բարդ խնդիրներ էին առաջացել Ռամզես II-ի ներքաղաքական կյանքում կապված Ուրտի-Թեմաս Խաթթիի ներքաղաքական կյանքում կապված Ուրտի-Թեմասի (Մուրսիլիս III) և Խաթթուսիլիս III-ի միջև ընթացած դիմադրության ամրապնդելու համար գիջման է գնացել վստարված Ուրտի-Թեմասի կողմնակիցներին: Փոքր Ասիայի հարավում ստեղծվել է Թարխունտասայի կախյալ պետությունը Ուրտի-Թեմասի կրտսեր որդու՝ Կուրունտայի գլխավորությամբ:

Մուրսիլիս II-ին հաջորդած Մովստալլիս II-ի (Ք.ա. 1295-1272թթ.), Ուրխի-Թեշուրի (Մուրսիլիս III) (Ք.ա. 1272-1267թթ.) և Խաթթուսիլիս III-ի (Ք.ա. 1267-1237թթ.) կառավարման տարիներից պահպանվել են գուշակային և ինվենտարային քնույթի գրափոր աղբյուրներ, որտեղ հիշատակվել է Հայասա-Ազզին²²⁸։ Հնաբավոր է, որ դա մի խաղաղ ժամանակաշրջան է եղել խեթահայասական հարաբերություններում։ Որևէ տեղեկություն չկա այդ քաղաքների օրոք Հայասայի գրավման կամ կախյալ վիճակի մասին, ինչը վկայում է այն մասին, որ Հայասա-Ազզիի քաղաքությունն ինքնուրույն և անկախ է եղել և չի ենթարկվել խեթերի արտաքին քաղաքականության մեջ։ Սակայն գոյություն ունի Ազզիի դեմ նախապատրաստվող պատերազմի վերաբերյալ մի խեթական գուշակային տեքստ, որը Բվագրվել է Ք.ա. XIII դարի կեսերով²²⁹, և որի մասին հետագա տեղեկությունները բացակայում են։

Այնուամենայնիվ, եթե Մուրսիլիս II-ի օրոք Հայասան ստիպված էր գործ արամադրել Խաթթիին և, հավանաբար, մասնակցել խեթական արքայի արշավանքներին, ապա այս ժամանակաշրջանում խեթական քանակի կազմում Հայասայից որևէ զինվորական միավոր հիշատակված չէ։

Մովստալլիս II-ն իր եղբորը՝ Խաթթիի ապագա մեծ արքա Խաթթուսիլիսին, նշանակել էր Հայասայից արևմուտք գտնվող Վեթին երկրի կառավարիչ, միաժամանակ մաս խեթական քանակի հրամանատար։ Իր «Ժնցնակենսագրությունում» Խաթթուսիլիսը մկարագրել է մաս իր ռազմական գործողությունները՝ ուղղված Խաթթիի բշմամիների և անհնազանդ երկրների դեմ²³⁰։ Այս տեքստում որևէ տեղեկություն չկա Հայասա-Ազզիի մասին՝ չնայած ռազմական գործողություններն ընթացել են Հայասայի սահմաններից ոչ հեռու՝ Վեթին ու Կասկա երկրներում։

²²⁸ KUB XXII 62, KUB XLII 69, KUB XLVIII 105+KBo XII 53, KUB XLIX 1 (CTH 225, 245, 530, 572, 575).

²²⁹ KUB XLIX 70 (CTH 572, ձեռյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 148).

²³⁰ CTH 81, Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946, S. 10-14.

Քաղեշի նշանավոր ճակատամարտում հիշատակվել են Խաթթի երկրի դաշնակից և հպատակ մի շարք երկրներ՝ Միտաննի, Արծափա, Լուկկա, Կիցցուվատնա, Կասկա և այլն²³¹։ Այս ցուցակում չի հիշատակվել Հայասա-Ազգի երկիրը՝ որպես Խաթթիի դաշնակից կամ հպատակ, ինչը վկայում է այն մասին, որ Հայասան Մուրսիլիս II-ից հետո՝ արդեն Մուվատալիս II-ի օրոք, վերականգնել էր իր անկախությունը և զորք չէր տրամադրել Խաթթիին։

Հայասա-Ազգիի վերաբերյալ ժամանակագրորեն վերջին հիշատակությունները հանդիպում են Խաթթիի արքա Թուդխալիյաս IV-ի (Ք.ա. 1237-1209թթ.) կառավարման շրջանից։

II.

12. [n]am?-ma-aš-ma-aš šu-me-e-eš ku-i-e-eš BE-LU^{231A}

13. [h]a-an-te-zi a-u-ri-uš ma-ni-ia-aš-še-eš-kat-te-ni

14. IS-TU KUR^{URU} Az-zi KUR^{URU} Ga-aš-ga

15. IS-TU KUR^{URU} Lu-uq-qa-a nu ZAG še-ik? kan-te-et

«Տերերդ, ովքեր առաջին հերթին (՝) կառավարում եք Ազգիին, Կասկային, (և) Լուկկային մայրդ սահմանային կետերը...»²³²։

Այս հաղորդումը պարունակում է տեղեկություն Թուդխալիյաս IV-ի կողմից Խաթթիի սահմանային մահանգների կառավարման, ցանկացել է մախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել ընդդեմ Ազգի, Կասկա և Լուկկա երկրների։

Փաստորեն, նշված ժամանակաշրջանում Խաթթին քարիշխացիական հարաբերությունների մեջ չի եղել ոչ միայն Կասկա (Արևելապոնտական լեռների շրջանում) և Լուկկա երկրների (ին-

²³¹ Bryce T., The Kingdom of the Hittites, Oxford, 1998, p. 257.

²³² KUB XXVI 12 (Forrer E., Hattass-Azzi, *Caucasica*, 1931, № 9, S. 22, Քաղսան Ա, Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, էջ 71; Хачатурян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 161, § 21 [Վ. Խաչատրյանն այս տեղեկությունը վերագրել է Խաթթուսիլիս III-ին])։

տագայի Լիկիան՝ հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայում), այլ նաև Ազգիի հետ: Դեռ ավելին, Թուրքսալիյաս IV-ը ցամկացել է նաև պատերազմել Հայաստան-Ազգիի դեմ: Գոյություն ունի մի գուշակային տեքստ, որտեղ խեթական արքան փորձում է տեղեկանալ, թե ում է մսկատակահարձար հանձնարարել դեպի Ազգի կազմակերպվելիք արշավանքի ղեկավարությունը²³³: Սակայն որևէ տվյալ չկա դրան հաջորդած իրադարձությունների մասին:

Ք.ա. XIIIդ. կեսերից Հայկական լեռնաշխարհը հայտնվում է Խեթական տերության և Ասորեստանի ռազմաքաղաքական մրցակցության ոլորտում: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան գրավոր աղբյուրներն առաջին որոշակի տեղեկություններն են տալիս Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները գալիս են ասորեստանյան արքաների՝ դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների նկարագրություններից:

Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի (Ք.ա. 1233-1197թթ.) տեքստերում հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ Նաիրի երկիր հավաքական անունը: Այնուայտ է, որ Թուրքսալիյաս IV-ը և Թուկուլթի-Նինուրտա I-ը ժամանակակիցներ են եղել: Եվ եթե խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմերն անվանել են Հայաստան կամ Ազգի, ապա ասորեստանցիները Լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը հիշատակել են Նաիրի երկրներ անունով: Ըստ ասորեստանյան սկզբնաղբյուրների՝ Նաիրի երկրները տարածվել են Տավրոսի լեռներից մինչև Սև ծով ընկած տարածքում և, քնակամաքար, իրենց մեջ ընդգրկել են նաև խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Հայաստան-Ազգին: Այդ սկզբնաղբյուրներում Հայաստան-Ազգի և Նաիրի երկրներ անվանումների համաժամանակյա հիշատակությունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի խնդրո առարկա տարածքում պետական կազմավորումների մերքաղաքական զարգացումների մասին միևնույն ժամանակ, բերև, ցույց տալով Հայաստան-Ազգիի տրոհման միտումը, որի բաղկացու-

²³³ ԽեT I 32 (CTH 572. Մուսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 182):

ցի մասերը համդես են եկել իրենց իշխանավորների գլխավորությամբ: Այսպես, Թուրքի-Նիկոլոտայի բողոք արձանագրություններում սրատվում է Ասորեստանի արքայի՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհ կատարած արշավանքների և նրա դեմ դուրս եկած Նաիրիի 43 քաղաքների մասին²³⁴:

Ասորեստանի առաջխաղացումը հյուսիսում լայն աշխարհագրական ընդգրկում է ունեցել (Բաբելոն, Կադմուխի, Պուրուլումգի, Ալզի, Սուբարտու, Նաիրի և այլն): Դրություներ ավելի է սրվել խեթերի՝ Նիխրիլայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ասորեստանցիներից պարտություն կրելուց հետո, որը բուլլ տվեց ասորեստանյան զորքին «Եփրատի այն կողմից» 28.800 խեթահպատակ բնակչություն գերեզմարել²³⁵: Տարածաշրջանում Ասորեստանի ազդեցության ուժեղացումը չէր կարող չանհանգստացնել Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին: Հավանաբար, Հայաստանի ուշադրությունն այդ ժամանակաշրջանում քննված է եղել հարավից եկող փոսանցի վրա, սակայն արևմուտքից՝ Խաթրիի կողմից նույնպես չէր կարող բացառվել հարձակումը: Այդ փուլում Իսուվայի խեթամետ դիրքորոշման ավարտ է արձանագրվել²³⁶, մյուս կողմից Հայկական լեռնաշխարհի հարավի սուբարյան երկրները՝ Ալզին, Կադմուխին, հակաասորեստանյան դիրքորոշում են ունեցել: Հայկական լեռնաշխարհի այս երկրները, հավանաբար, սերտ կապեր են ունեցել լեռնաշխարհում ազդեցիկ ուժ ներկայացնող Հայասա-Ազգիի հետ՝ ուղղված ընդդեմ Ասորեստանի և Խաթրիի:

Տարածաշրջանում Խեթական տերության հավասարակշռող դերի նվազումը պետք է ստիպեր Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին գտնել իրենց ինքնուրույն կենսագործունեության ապահովման ուղիներ ինչպես խեթերի, այնպես էլ Ասորեստանի

²³⁴ ABNINU, 3, 5, 6.

²³⁵ ARI, 1, §§ 773, 778. ABNINU, 6, 7.

²³⁶ Քուչյան Ա., Իսուվան (Մոփսք) մ.թ.ա. XIII-XI դարերում, ՊԲՀ, 1997, քիվ 1, էջ 184-186:

նկրտումների դեմ²³⁷: Առավել նպատակահարմարը տվյալ պարագայում Հայկական լեռնաշխարհի այդ երկրների միջև դաշնակցային հարաբերությունների հաստատումն էր: Հավանական է, որ դաշնակցային հարաբերություններ են գոյություն ունեցել Ազգի, Բուսվայի և տարրյան երկրների միջև և ուղղված են եղել Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին արևմուտքից և հարավից սպառնացող վտանգների դեմ:

Թուրքիայի IV-ին հաջորդել են Առնուվանդաս III-ը (Ք.ա. 1209-1207թթ.) և Սուպպիլուլիումաս II-ը (Ք.ա. 1207-XIIIդ. սկիզբ): Նախկինում Առնուվանդաս III-ի կառավարման շրջանով թվագրվող խեթահայաստանյան փոխհարաբերությունների վերջին փուլի հիմնական սկզբնաղբյուր համարվող, պայմանականորեն «Պախխուվայի Միտա» անվանումը կրող տեքստն, ինչպես վերը նշվեց, այժմ վերաթվագրվել է Ք.ա. XIVդ. սկզբով:

Սուպպիլուլիումաս II-ը հանդիսացել է Խաթթիի վերջին մեծ տիրակալը, որի օրոք, կամ նրանից հետո Խեթական տերությունը տրոհվել է, և արդեն Ք.ա. XIIIդ. սկզբին Խաթթին իր նախկին սահմաններով Փոքր Ասիայում չի հիշատակվել:

Ք.ա. XIIIդ. սկզբներին Խեթական տերության տրոհումից հետո Փոքր Ասիայում և հարակից շրջաններում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ, որոնց հետևանքով հիմնավորապես վերափոխվեց քննարկվող տարածաշրջանի քաղաքական, էթնիկական և մշակութային պատկերը:

Վերջին շրջանում, շնորհիվ զգալի թվով նորահայտ գրավոր և հնագիտական նյութերի, Խեթական տերության անկման ընթացքն անվերապահորեն արտաքին գործոնին վերագրելու միտումը զգալի փոփոխություններ է կրել: Ուսումնասիրողներն այժմ ավելի շատ տեղ են հատկացնում ներքին քայքայիչ գործընթացներին՝ խնդիրը դիտելով ոչ այնքան որպես հետևանք բշնամական հարձակման («ծովի ժողովուրդներ»), այլ Խեթական տերության քաղաքական կառույցի աստիճանական

²³⁷ Головлева Л., Царство Алэн во второй половине II тыс. до н.э., Древний Восток, 1978, № 3, с. 72.

տրոհման՝ նրա քաղկացուցիչ մասերը համոզիսացող մի շարք կախյալ երկրների անկախացման ու տնտեսական ճգնաժամի արդյունքում²³⁸։ Խաբթիի անկման «տրոհման» տեսության համաձայն՝ այն հետևանք էր առաջին հերթին Ք.ա. XIIIդ. կեսերից երկրի ներսում տարեցտարի խորացող ներքաղաքական անկայունության, որը գլխավորապես բացատրվում է Մուրսիլիս II-ի արքայատոհմի երկու ճյուղավորումների միջև ընթացող հակամարտությամբ՝ սկսած Խաբթուսիլիս III-ից։ Ք.ա. XIIIդ. սկզբներին ներքաղաքական վայրիվերումների, տնտեսական լուրջ բարդությունների և կենտրոնական Փոքր Ասիայի բնակչության զգալի մասի զանգվածային արտագաղթի հետևանքով Խեթական տերությունը տրոհվեց երեք քաղաքական միավորների՝ Թարխունտասաս (Փոքր Ասիայի հարավում), Կարգամիս (Հյուսիսային Ասորիքում) և Մելիդ (Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում)։

Հենվելով կենտրոնական Փոքր Ասիայի՝ մոտավորապես Ք.ա. 1200թ. ավերված խեթական քաղաքների տեղաբաշխման քարտեզի վրա՝ Հ. Գյուտեբրոկը կարծիք է հայտնել, որ խեթերի քայքայաքաղաքը և հարակից քաղաքները հարձակման են ենթարկվել ոչ թե արևմուտքից կամ հարավից, այլ, հավանաբար, հյուսիս-արևելքից կամ արևելքից²³⁹, այսինքն՝ այն տարածքներից, որտեղ գտնվել են Կասկա և Հայասս երկրները։ Խաբթիի նախորդ ողջ պատմության ընթացքում կասկական ցեղերի մշտական հարձակումները խեթական բնօրրանի վրա քույլ են տալիս ենթադրել նրանց ակտիվությունը նաև Ք.ա. XIIIդ. վերջին և XIIդ. սկզբին։ Դժվար է պնդել՝ արդյոք Հայասսն մասնակցություն ունեցել է Խաբթիի բնօրրանի վրա հարձակումներին, թե ոչ, սակայն գիտության մեջ գոյություն ունեցող այն տեսակետը, որ Խաբթիի կործանումից հետո անկում է ապրել նաև Հայասս-

²³⁸ Քույան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 113-114։

²³⁹ Günter H., Survival of the Hittite Dynasty, Crisis, 1992, p. 53-55.

Ազգիքն²⁴⁰, տրոհման տեսության ի հայտ գալով՝ կարելի է քա-
ցանել:

Ք.ա. XIIIդ. երկրորդ կեսին Հայաստ-Ազգին համդես է եկել՝
որպես անկախ երկիր և չի մտել ո՛չ Խաբթիի և ո՛չ էլ Ասորեստանի
տիրապետության տակ: Ք.ա. XIIIդ. սկզբին Խաբթիի տրոհվելը մի
շարք պետությունների նոր, ավելի մալաստավոր իրադրություն
պետք է ստեղծեր Հայաստ-Ազգիի համար: Ասորեստանը նույն-
պես քաղաքական անկում է ապրել այդ ժամանակաշրջանում²⁴¹:
Այսպիսով, տարածաշրջանում որևէ արտաքին լուրջ գործոն
չկար, որը կարող էր քերել Հայաստ-Ազգիի կործանմանը:

Խեթական տերության տրոհման հետևանքով Ք.ա. XII-Xդդ.
Մերձավոր Արևելքի պատմության վերաբերյալ գրավոր աղբյուր-
ները կտրուկ նվազում են, իսկ եղած տահմանափակ նյութը լուսա-
բանում է գլխավորապես ներմիջագետքյան և ներեգիպտական
խնդիրները քաջաուրյամբ Ք.ա. XIIIդ. վերջերի և XIIIդ. առաջին
կեսի ասորեստանյան տերությունի²⁴²: Հավանաբար, Հայաստան իր
զոյությունը պահպանել է նաև Ք.ա. XIIIդ. ընթացքում, սակայն ոչ
որպես միասնական պետություն, այլ մի շարք քաղաքական միա-
վորներից քաղկացած երկիր: Այդ միավորներն, ամենայն հավա-
նականությամբ, մտել են ասորեստանյան սկզբնաղբյուրներում
հիշատակված Նաիրի երկրների կազմի մեջ²⁴³:

Ըստ մի շարք հեղինակների՝ Հայաստ-Ազգին համդիսացել է
այն տարածքը, որտեղից սկիզբ է առել հայ ժողովուրդը: Այսպես,
լուս Ն. Մարտիրոսյանի՝ Հայաստան հայ ժողովրդի նախահայրե-
նիքն է եղել, և հայաստական ցեղերը հիմքն են հանդիսացել հայ

²⁴⁰ Բարսեղյան Լ., Հայաստ-Ազգիի ուղեմա-քաղաքական արտությունից, ՏՀԳ, 1964, թիվ 7, էջ 78: Երեմյան Ա., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ԳՐՀ, 1970, թիվ 2, էջ 36: Արոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 52: Манандян Я., О некоторых спорных вопросах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 120. հուշատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 94:

²⁴¹ Զոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան նվաճմանը և Հայկական լեռնաշխարհից, էջ 139:

²⁴² ABIDUY, 10 - 18.

²⁴³ Xaverian B., Naupis u Armenia, BOH, 1976, № 8, с. 62.

ժողովրդի²⁴⁴: Նման եզրակացության էր եկել նաև Պ. Կրկնները: Ըստ նրա՝ Հայաստանումը նշանակում է Հայաստան, որի բնակիչներն իրենց հայ անունն այնուհետև ժառանգել են ինդեվրոպացի արմեններին²⁴⁵: Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ haia-(sa) էթնիկական տերմինը մույմական է «հայ» ինքնանվանը, և Հայաստան-Ազգին նա համարել է հայերի մայնական բնօրրանը: Գ. Ղափանցյանը ենթադրել է, որ Խաթրիի տրոհումից հետո Հայաստան առավել հզորացել է, և հայերի մայնիները՝ հայասացիները, ներթափանցել են հարավ Մելիտենի ուղղությամբ, և Լեոնաշխարհի արևելյան կողմը²⁴⁶:

Սակայն Հայաստանումից չէ, որ առաջ է եկել հայ ցեղանունը, այլ՝ հայ անունից՝ Հայաստ: Խեթերը, ծանոթ լինելով իրենցից արևելք ընկած երկրի բնակիչների հայ ինքնանվանը, նրանց երկիրը կոչել են իրենց լեզվական օրինաչափությունների համաձայն՝ Հայաստ, այսինքն՝ հայերի հայ ինքնանվանն ավելացրել են իրենց լեզվին հատուկ տեղ, բնակավայր, երկիր ցույց տվող «աստ» վերջածանցը, որով և՛ Հայաստ երկրանունը:

²⁴⁴ Մարտիրոսյան Ն., Հայերեն յարարությունից հեթիոթերն հետ. ՀԱ. 1924, թիվ 9-10, էջ 453: Նույնի, Պրագումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊՌՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 99: Նույնի, Նորատ մը հնր և հայ բարբառության, ՊՌՀ, 1972, թիվ 2, էջ 164-165:

²⁴⁵ «Հայո անունը ըստ Պ.Կրկնների. ՀԱ. 1933, թիվ 7-8, էջ 431-432:

²⁴⁶ HRP, I, c. 125. Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 36-61:

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՆՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի ուշրտնգեղարյան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքի և հոգևոր մշակույթի զարգացման անմասն չէր կարող մնալ Հայաստան-Ազգին: Պատմագրության մեջ հաճախ Հայաստան դիտարկվել է՝ որպես ցեղային միություն՝ ներկայացվելով որպես համեմատաբար ավելի ցածր պետական համակարգ ունեցող միավոր²⁴⁷, որը մենք համարում ենք վիճարկելի: Զննարկենք պատմագրությունից մեզ հայտնի վաւտերը:

Ինչպես վերը նշվեց, Հայաստանի մասին բոլոր տեղեկությունները մենք քաղում ենք խեթական սկզբնաղբյուրներից: Խեթերն իրենց աղբյուրներում տարբերակել են քաղաքական իշխանություն ունեցող միավորներն ու պարզապես ցեղային առաջնորդներով ղեկավարվող քաղաքական կազմավորումները: Դրա լավագույն օրինակն է հանդիսանում կասկերի առաջնորդ Պիխխուսիյանի դեպքը: Արևելակասկական Տիքիյա երկրի առաջնորդ Պիխխուսիյան իրեն հռչակել էր քաղաք: Ինչպես արձանագրված է խեթական սկզբնաղբյուրում, Կասկա երկրում մինչ այդ ընդունված չէր, որ մեկ մարդ իշխեր երկրում, իսկ Պիխխուսիյան սկսել էր Կասկայում կառավարել քաղաքակրթւթւթ²⁴⁸: Այսինքն՝ խեթերը հստակ տարբերակում էին քաղաքական իշխանությանը օժտված անձին ցեղային առաջնորդից:

Խեթական արձանագրություններում Հայաստան իշխող Կարաննին, Խուկկանան, Աննիյան հիշատակվել են՝ որպես քաղաքակրթութւթ²⁴⁹: Իհարկե, Հայաստան-Ազգի քաղաքակրթութւթ Մերձա-

²⁴⁷ Мелюкшвили Г., Напр-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 81, 86-87. Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 82, 93. Haas V., Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, Xenia. Das Reich Urartu, 1986, B. I. S. 23.

²⁴⁸ Götzte A., Die Annalen des Mursili, MVAG, 1933, № 38, S. 88.

²⁴⁹ KUB XIX 11 IV 43 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, p. 66). KUB XVIII 2 (մուսան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի

վոր Արևելքի հզորագույն տերությունների (Եգիպտոս, Ասորեստան, Բաբելոնիա) միապետների նման չեն կրել «մեծ թագավոր» տիտղոսը և Խաթթիի աղբանների կողմից չեն անվանվել «եղբայր», քանզի այդպես նրանք անվանում էին միայն նրանց, ում համարում էին մեծությամբ իրենց համագոր արքաներ: Սակայն, դրանով հանդերձ, Խաթթիի թագավորները պայմանագրեր են կնքել, խնամիական կապեր հաստատել և իրենց արքունիք հրավիրել Հայաստանի թագավորներին. փաստեր, որոնք վկայում են, որ նրանք, այնուամենայնիվ, Խաթթիի աղբանների կողմից մեծ համարում են ունեցել:

Քուն հայաստական տարածքից (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատված) մեզ որևէ գրավոր վկայություն չի հասել Հայասա-Ազգիի վերաբերյալ, սակայն դատելով խեթական սկզբնաղբյուրներում խեթահայաստական նամակագրության հիշատակությունից²⁹⁰՝ հարկ է նկատել, որ Հայաստանի արքունիքում պետք է լիներ նաև դիվան իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը:

Յուրաքանչյուր պետության անվտանգության և հետագա գոյության կարևորագույն նախապայմանը և նրաշխիքը բանակն է: Հայասա-Ազգին ի վիճակի էր ռազմադաշտ դուրս բերել 700 մարտակառքից և 10.000-անոց հետևազորից բաղկացած բանակ, որն այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր²⁹¹: Հայաստանի զինվորները մերգրավվել են խեթական բանակ՝ որպես առավել մարտունակ զորական ուժ: Ազգիի զինվորները խեթական բանակում ծառայել են նաև՝ որպես մարտակառք վարողներ: Այսպես, խեթական արքա Սուսպիլիլուլիումաս I-ը, Հայաստանի արքա Խուկկանայի հետ կնքելով պայմանագիր, պահանջում էր նաև, որ Խուկկանան իրեն հարկ նդամ դեպքում

տեղանունների, Սրևան, 2004, էջ 136). KBo III 4 III 93 (Götze A., Die Annalen des Murtišil, S. 96).

²⁹⁰ Götze A., Die Annalen des Murtišil, S. 94-99.

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 122:

գորք տրամադրի²⁵²: Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1321-1295թթ.) իր տարեգրության 10-րդ տարվա իրադարձությունների մեջ նշում է, որ Արխաթա հայաստական քաղաքն ավարի մատնելուց հետո հալատակեցրել է նաև Դուզգամա քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տվել: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, փոխարենը՝ նա 3000 զուգամազիների որպես զինվորներ և կառավարիչներ, տանում է Խարրի²⁵³: Ինքնին խոսում փաստ է, որից կարելի է եզրահանգել, որ քաղաքը և նրա շրջակա տարածքը, որտեղից հնարավոր էր գերեվարել 3000 զինվոր, ունեցել է մեծարանակ բնակչություն:

Հետաքրքիր փաստ է նաև, այսպես կոչված, «Խուլկանայի պայմանագիրը»՝ խեթահայաստական միջպետական հարաբերությունների ամենավաղ դրսևորումներից մեկը²⁵⁴: Պայմանագրում հիշատակված Հայաստաի մարդկանց (ավագներ կամ աշխարհաժողով) որպես դաշինքի մասնակից կողմ հիշատակելը վկայում է այն մասին, որ Հայասա-Ազգիի քաղաքորի իշխանությունը բացարձակ չի եղել: Հավանաբար, այն մոտ է եղել «Կյուրոպեդիայում» Քսենոփոնի հիշատակած հայոց քաղաքորի իշխանությանը, որը, ինչպես և հոմերոսյան Հուլաստանում, սահմանափակվել է ավագների խորհրդով՝ բուլետի (βουλή), և ժողովրդական ժողովով՝ Էլեսիայով (ἐκκλησία)²⁵⁵: Տեղին է հիշատակել նաև հայոց աշխարհաժողովը, որը դարեր շարունակ պետական կարևոր հանձնարգ է հանդիսացել Հայաստանում և որի հիմքերն, ամենայն հավանականությամբ, կարող ենք գտնել հայաստական ժամանակահատվածում:

Հայասա-Ազգիում, ամենայն հավանականությամբ, գոյություն է ունեցել նաև քրճական դաս: Հայաստանում հայտնաբեր-

²⁵² Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 117, 132.

²⁵³ Götte A., Die Annalen des Muršiliš, S. 130-139.

²⁵⁴ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, S. 103-163, Carruba O., Die Hattisa-Verträge Hattis, S. 59-75, CTH 42.

²⁵⁵ Կրիստյանյան Ս., Հրճ Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-ճ.թ. I-VII դդ.), Երևան, 2005, էջ 96:

ված վիճական տվյալներից և Մովսես Խորենացու վկայություններից վստահ կերպով կարելի է եզրահանգել, որ քրմապետը Հայաստանում ևս, ինչպես և հարևան երկրներում, քազավորից հետո երկրորդ դեմքն էր. երբեմն քրմապետի պարտականությունները նույնիսկ միախուսվում էին քազավորի պարտականություններին, և մրևնույն անձը հանդիսանում էր միաժամանակ և՛ քազավոր, և քրմապետ: Ասվածը կարելի է վերագրել նաև Հայաստան-Ազգիի ժամանակաշրջանին, երբ հաճախ քազավորը հանդես էր գալիս նաև՝ որպես քրմապետ²⁵⁶:

Հայաստանի դիցարանը ներկայացված է խեթական մի արձանագրության մեջ, որը, թերև, խեթական և հայաստական արքաների միջև կնքված համաձայնագրի մի հատված է: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվել են տասնչորս հայաստական քաղաքների աստվածներ²⁵⁷: Ըստ այդ ցուցակի՝ կարելի է եզրահանգել, որ Հայաստանի այդ 14 քնակավայրերում գոյություն են ունեցել «տաճարներ»՝ որպես այդ աստվածությունների պաշտամունքի կենտրոններ:

Խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են Հայաստան-Ազգիի երկու տասնյակից ալելի քաղաքներ (քնակավայրեր) (Արիպա, Արիստա, Արնիյա, Գազու[...], Գամնիյախա, Դուզգամա, Լախիլիսիլա, Լիտտա, Խալիմանա, Խարտալասա, Կամի [...], Հայասա, Պախիստտեյա, Պատտեու[...], Պարրայա, Տախ(ա)նիտարա, Տամատտա, Տավատենա, Ուտլունիսա, Ուրա, Քալկուտա):

Այսպիսով, խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Հայաստան-Ազգիի քաղաքները փաստում են այդ երկրում քաղաքային կյանքի գոյության և այդ քաղաքներում եղևոր պաշտամունքի կենտրոնների առկայության մասին:

Հայկական լեռնաշխարհի տվյալ ժամանակաշրջանի քնակավայրերը և քերդ-շեները քաղաքական, առևտրական, տնտե-

²⁵⁶ Մովսեսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում, Երևան, 2005, էջ 92 (տես՝ հոդված 2):

²⁵⁷ Forrer E., *Ugarit-Azzi, Caucasia*, 1931, № 9, S. 6.

սական և ռազմական կենտրոններ էին²⁵⁸: Դրանք տեղաբաշխված էին հիմնականում կիկլոսյան տիպի ամրոցների շուրջ²⁵⁹: Այդպիսի հուշարձաններ ուսումնասիրվել են Հայկական լեռնաշխարհի տարրեր մասերում՝ Արարատյան դաշտավայրում, Շիրակում, Վանանդում, Կարինի, Մուշի շրջաններում, Վասպուրականում, Տաշիր-Չորագետում, Ջավախքում, Թոեղքում, Արցախում և այլուր²⁶⁰:

Բարձր Հայքի և շրջակա տարածքների հնագիտական պեղումները նոր լույս են սփռում Հայաստանի պատմության, մշակույթի և նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերի վրա: Կատարված հնագիտական պեղումները, սակայն, հնարավորություն չեն ընձեռում փաստել այդ տարածքում խոշոր բնակավայրերի գոյության մասին. դրանք կարելի է փնտրել դեպի արևելք ընկած տարածքում՝ հեռագայի Մեծ Հայքի Տուրուբերան, Արարատ և Տայք աշխարհներում:

«Ճուղկանայի պայմանագրի» մի հատվածից կարելի է եզրակացնել, որ հայասացիներն ունեցել են զարգացած երկրագործություն և ամասնապահություն, քանի որ խեթական կողմն՝ ի դեմս Մուսպիլուլիտմասա I-ի, սպասում էր պայմանագիրը խախտելու դեպքում ավերել և ոչնչացնել նրանց տները, դաշտերը, խաղողի այգիները, արոտները, ամասունները և այլն²⁶¹:

Ներկայիս երգրումի մարզի տարածքը, որտեղ գտնված են Մոս, Գյուզելովա, Բլուր, Կարազ (Արձն) հնավայրերը, հնուց ի վեր հայտնի է եղել իր տնտեսական նշանակությամբ: Տարածաշրջանի գյուղատնտեսական զարգացմանը զգալի կերպով

²⁵⁸ Арешян Г., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков. Научные сообщения, Москва, 1978, № X, с. 91-108.

²⁵⁹ Belli O., Könyer E., Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropolis in Northeast Anatolia, Istanbul, 2001, p. 331-335. Özgen A., Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., Istanbul, 2001, p. 326.

²⁶⁰ Карапетян Л., Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, с. 31.

²⁶¹ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 134-136 (տես՝ հավելված 10).

նպաստել է գեոտային ցանցը: Մարզի տարածքից են սկիզբ առնում Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր գետերից երեքը՝ Արևմտյան Եփրատը, Արաքսն ու Ճորոխը, որոնք իրենց ջրային խիտ ցանցով ոռոգման լայն հնարավորություններ են ստեղծում երկրագործության զարգացման համար: Այդ առումով առավել բարենպաստ պայմաններ ունեն Էրզրոմի ու Թասենի դաշտերը²⁶²: Հայաստանի ուշքրոնգեղարյան բնակատեղիները, որոնք, որպես կանոն, գետնոված են համեմատաբար բարձրադիր վայրերում, գետերի ափերին կամ նրանցից ոչ հեռու՝ տափաբակ ու բարեքեր դաշտերի մեջ, զրավում են մի քանի հեկտար տարածություն: Բնակատեղիների ու նրանց կից գանձատարածությունների այսպիսի տեղադրությունը լայն հնարավորություններ է ստեղծել մշակելի հողատարածությունների ոռոգման համար: Երկրագործությունը զարգանում էր գերազանցապես մեծ ու փոքր գետերի, աքիտատական ջրանցքների ու առուների ջրերով ոռոգվող հարթակներում ու բարեքեր հովիտներում: Երկրի բարձրադիր շրջաններում՝ ալպյան մարգագետիններից կից, ստեղծվում էր ջրանցքների ու ջրավազանների մի ամբողջ համակարգ²⁶³:

Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհում զարգանում էր մակ անասնապահությունը: Այստեղ, ի տարբերություն երկրի մախալեռնային ու լեռնային շրջանների, որտեղ հիմնական հարստությունը մամր եղջերավոր անասուններն էին, առաջատար նշանակություն էին ստանում խոշոր սուսններն էին, առաջատար նշանակություն էին ստանում խոշոր եղջերավոր անասունները, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին երկրագործության մեջ՝ որպես քաշող ուժ²⁶⁴: Տարբեր բնակավայրերի պեղումների ժամանակ գտնվել են ընտանի կենդանիների՝ կովերի, եզների, ոչխարների, այծերի, խոզերի, ավանակների, ձիերի ու շների կմախքների մնացորդներ²⁶⁵:

²⁶² Մկրտչյան Ա., Էրզրոմ, Երևան, 1994, էջ 29-30:

²⁶³ Карапетян Н., նշվ. աշխ., էջ 33-44:

²⁶⁴ Կոյն տեղում, էջ 53-72:

²⁶⁵ Կոյն տեղում, էջ 53-72:

Հայաստանի քաղաքացիական պատերազմի ժամանակահատվածում հայաստանցիները կորցրել են իրենց տները, հողերը, կյանքերը, սակայն չեն կորցրել իրենց հայրենիքը։ Ինչպես ասելու է Մանուկ Աբեղյանը՝ «Հայաստանը միշտ կապեր է ունենում իր հայրենիքի հետ։ Ինչպես ասելու է Մանուկ Աբեղյանը՝ «Հայաստանը միշտ կապեր է ունենում իր հայրենիքի հետ։ Ինչպես ասելու է Մանուկ Աբեղյանը՝ «Հայաստանը միշտ կապեր է ունենում իր հայրենիքի հետ։

Փաստական նոր նյութի և հայտնի աղբյուրների քննական մեկնաբանությունը բույլ է տալիս պատկերացում կազմել Հայաստան-Ազգի մասին։ Այն ռազմական նշանակալի կարողություններ ունեցող պետական միավոր էր, որն ի վիճակի էր հավասար պայքար մղել ժամանակաշրջանի հզոր տերություններից մեկի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ։ Որոշակի ժամանակահատվածում Խորհրդային Ռուսաստանը և Հայաստանը միջև դաշնակցային հարաբերություններ էին հաստատվել։ Հայաստան, որպես պետական միավոր, ունեցել է իր տարածքը, բանակը, արքունիքը, դիցարանը, քաղաքային կենտրոնները։ Դատելով «Խորհրդային Ռուսաստանի պայմանագրից»՝ բազմաթիվ իշխանությունը, հավանաբար, փոխանցվել է ժառանգաբար։ Հայաստանի բնակչությունը վարել է մտակայաց կյանք, ունեցել է քաղաքական զարգացած տնտեսություն։

Հարևան լինելով Խորհրդային Ռուսաստանի հետ՝ Հայաստան չէր կարող իր վրա չկրել նրա քաղաքական, մշակութային ու տնտեսական ազդեցությունը։ Սակայն միևնույն ժամանակ, հանդես գալով որպես ինքնուրույն պետական և մշակութային միավոր, Հայաստան-Ազգին իր ամբողջականությամբ մասն էր կազմում Հայկական լեռնաշխարհի միասնական քաղաքական, մշակութային, տնտեսական արեալի, որի արմատները Ք.ա. III հազարամյակում էին, և որն իր շարունակական զարգացումն է ունեցել նաև հետագա դարերում։

**ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ**

**ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԱՐԱԾՔԻՑ**

Հայկական լեոնաշխարհում Հայաստանի տարածքային ընդգրկման խնդրի լուծմանը զգալիորեն նպաստելու է գալիս հնագիտական նյութի և խեթական սեպագիր աղբյուրների տվյալների համադրումը: Լեոնաշխարհի ուշբյուզնդադյան հնագիտական վայրերի ժամանակագրական շրջայի մեջ ընդհանրությունների դիտարկումով հնարավորություն է ընձեռելու համակարգված մոտեցմամբ քննարկել Հայաստան-Ազգի հուշարձանների պատմական նշանակության խնդիրը:

Հայաստանի քաղաքացիության պատմությունն, ըստ խեթական սեպագիր սկզբնաղբյուրների, ցնրացել է Ք.ա. XIV-XIIIդդ.: Այդ ժամանակահատվածը հնագիտորեն համընկնում է զարգացած կամ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանին:

Հայաստան-Ազգի տարածքը մասնագետների մեծ մասը տեղորոշում է Հայկական լեոնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան հատվածում՝ որպես կենտրոն նշելով հիմնականում Բարձր Հայքը և հատկապես տարածքները²⁰⁰: Ներկայումս այդ տարածաշրջանում փաստագրված են հնագույն ժամանակներից մինչև միջնադար ընկած ժամանակաշրջանին վերաբերող մի շարք հնավայրեր:

²⁰⁰ Forrer E., *Hajasa-Azzi, Cuneiforme*, 1931, № 9, S. 11. Արդյոք Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 46: Karanassos Γ., *Xaifasa-ecceidetez armen*, Epean, 1948, c. 27. Նրինյան Ս., Հայ մոլոլորի կազմավորման ընթացքը, ՊԹՀ, 1970, քիվ 2, էջ 30: Յոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեոնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 166:

Կարին-Էրզրումի շրջանը Հայկական լեռնաշխարհի քրոնոգեոարյան մշակութային արեալի մասն էր կազմում: Այս տարածքը մտնում էր Հայաստ-Ազգի կազմի մեջ և կապող կամուրջ էր համդիսանում մի կողմից Արարատյան դաշտավայրի, Գուգարքի քրոնոգեոարյան զարգացած շրջանների, մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանների բնակավայրերի միջև: Կարագ, Բլուր, Գյուզելովա, Սոս հնավայրերն այս տարածքում ուշքրոնոգեոարյան բնակավայրերի գոյության կարևոր վկայություններն են:

Էրզրումի շրջանում կատարված հնագիտական պեղումներն ի հայտ բերեցին Ք.ա. II հազարամյակի, մասնավորապես՝ ուշքրոնոգեոարյան մշակույթի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածում: Այս վաստը հիմնված է Էրզրումի շրջանի մի շարք բլուրներից, մասնավորապես՝ Ներկայիս Բուլամաչ հյույուր (գտնվում է Էրզրումից 30կմ դեպի արևելք՝ Հասանկալայի մոտ), Սոս հյույուր, Ուզունահմեղ (գտնվում է Էրզրումից 15կմ արևելք), Էսկիչեհիր թեպն (գտնվում է Էրզրումից 5կմ արևելք) կոչվող հնավայրերից պեղված խնցեղենի ուսումնասիրության վրա: Այս բլուրներից պեղված նյութը պատկերացում է տալիս այն մասին, որ այս շրջանում վաղքրոնոգեոարից մինչև երկաթի դար ընկած ժամանակահատվածում բնակավայրեր են գոյություն ունեցել: Հնավայրերից պեղված խնցեղենի պատրաստված է քրուտի անիվի՝ դուրզի վրա՝ ավազախտոն կավից, մակերեսը սև ու կարմրավուն է, լավ հղված է և ունի տեղական մշակույթին բնորոշ գծեր, սակայն գուրկ չէ նաև խեբական մշակույթի որոշ ազդեցությունից²⁶⁷:

Sos Höyük (Սոս) հնավայր-բլուրը գտնվում է Էրզրում քաղաքից 25կմ դեպի արևելք: Սկսած 1994թ.-ից՝ թուրք-ավստրալական միացյալ հնագիտական արշավախումբն Անտոնիո Սագոնայի գլխավորությամբ ավելի ինտենսիվ կերպով շարունակեց բնակավայրի պեղումները: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված նյութերը վերաբերում են տարբեր ժամանակաշրջանների՝ առնվազն Ք.ա. III հազարամյակից սկսած մինչև միջնադար (XIIIդ.):

²⁶⁷ Güneç S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzye Araştırması. AST, 1988, № 5/2, s. 51-65.

Էրզրումից 16կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք տեղորոշվում է նշանավոր Karaz (Կարազ) հնագիտական վայրը: Կարազը (Ղարազ, Կար Արծն) գտնվում է հին հայոց Արծն քաղաքի մոտ: Այստեղ պեղումներ են իրականացվել դեռևս XXդ. 40-ական թթ.: 1942թ. Հ. Քոչայը և նրա օգնական Ք. Թուրքանը կատարել են փորձնական պեղումներ, այնուհետև դրանք շարունակել են 1944թ. -ին:

Կարազի համալիրում գտնվել են նյութեր, որոնք վերաբերում են էնեոլիթից մինչև միջմազար ընկած ժամանակաշրջանին: Այնտեղ հայտնաբերվել են կավե կլոր անոթներ, լայնաքերամ սափորներ, ծեփի ապարանջան, կավե օջախներ և այլն: Խեցեղենը հիմնականում տեղական է՝ քնդուշ զարդանախշերով: Հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ օբսիդիանե աշխատանքային գործիքներ: Այսպես կոչված՝ «Կարազի մշակույթը» նույնպես սերտ առնչություն ունի Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի մշակույթի հետ²⁶⁹: Ըստ հնագետ Ք. Քյոքքեմի կողմից Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում իրականացված հետազոտությունների արդյունքների՝ Կարազի նյութական մշակույթի ոճը համընդհանուր է Բաբերդի և Երզնկայի շրջաններում. այն իր արեալի մեջ էր ընդգրկել նաև Երզնկայից հյուսիս գտնվող Pulur Höyük (Բլուր) հնավայրը: Կարազի նյութական մշակույթի ոճի ազդեցությունը նկատելի է նաև Վանա լճի ավազանում²⁷⁰:

Pulur-ը (հայկական՝ Բլուր) նույնպես հայտնի հնավայր է: Այն գտնվում է Էրզրումից 20կմ դեպի արևմուտք: Այս հնավայրում նույնպես ուսումնասիրություններ են կատարվել դեռևս XXդ. 40-ական թթ. -ին²⁷¹: Բլուրում պեղվել են Ք.ա. II հազարամյակի դամ-

²⁶⁹ Lamb W., The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours, AnSt, 1954, № 4, p. 21-32. Koşay H., Turfan K., Erzurum-Karaz kazisi Raporu, TTKB, 1959, № XXIII, s. 349-413. Güneri S., Doğu Anadolu'da Yeni Gözetimler, TAD, 1992, XXX, s. 152-158.

²⁷⁰ Lamb W., նույն տեղում.

²⁷¹ Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, TTKB, 1944, № VIII/32, s. 659-680. Առյժի, Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında

քարանձներ, որտեղից հայտնաբերվել է մեծ քանակությամբ խեցեղեն: Ուշքրոնզեդարյան Բյուրի գերեզմաններն ուշագրավ են իրենց ձևով ու շափով: Բյուրում գտնվել է երեք գերեզման՝ 2 մ երկարությամբ: Մահացածների դիակները փաթաթված են եղել սլանդների մեջ: Թաղվածները մեկը (III գերեզման) մի ծեր կին է, որի հետ հայտնաբերվել է արծաթե կրծքազարդ, հինգ քրոնզե ասեղ և երկու քրոնզե սալարանջան: Կարևոր է շեշտել, որ երկու գերեզմաններում գտնված քրոնզե նետասայրերը շատ մանրասիւլ օրինակներ ունեն Թռեղքի համաժամանակյա գտածոների մեջ: Պեղված քրոնզե նյութերը թվագրվում են Զ.ա. XIIIդ. վերջով և XIIIդ. սկզբով, իսկ գերեզմանափոսերում գտնված կավանոթների մի մասը՝ Զ.ա. XIV կամ XIII դարերով: Թաղման արարողությունների ժամանակ ընտանի կենդանիներ են գոհարեղվել, և նրանց անցորդները դրվել են գերեզմանափոսերում²⁷²: Այսպիսի թանկությունները փաստում են, որ մեր մախնիները հազատացել են հունդղչիթյան կյանքի գոյությանը, այդ իսկ պատճառով դամբարանների մեջ աճյունի հետ միասին տեղափորել են կերակուր ու տնային սպասքի առարկաներ, զենքեր և աշխատանքային գործիքներ, գարդեր, սպանված կենդանիների մարմիններ, որոնք պետք է շարունակեին ծառայել տիրոջը հանդերձյալ կյանքում:

Ներկայումս Güzeloza (Գյուզելովա, հայ.՝ Գեղեցիկ դաշտ) կոչվող հուշարձանը գտնվում է Էրզրումից 15 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Այստեղ պեղումներ կատարվել են 1961թ.-ին: Պեղումներից ստացված նյութը վերաբերում է Լենուլիթից մինչև միջնադար ընկած ժամանակահատվածին: Այս բնակավայրը ևս բնակեցված է եղել Զ.ա. II հազարամյակում²⁷³:

Bayburt çevresinin yeri, 1945, № III/5, s. 465-505. Koşay H., Pulur ve Güzelova, TTKY, 1964, № XVII, 1, s. 91-94. Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzye Araştırması, s. 45-76. Կոչյան, *Doğu Anadolu'da Yeni Güzelimler*, TAD, 1992, XXX, s. 153-158.

²⁷² Koşay H., Vary H., Die Ausgrabungen von Pulur, Ankara, 1964.

²⁷³ Koşay H., Vary H., Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967. Koşay H., Pulur ve Güzelova, s. 91-94. Güneri S., *Doğu Anadolu'da Yeni Güzelimler*, s. 153-158.

Բլուրից, Գյուզելովայից գտնվել են քրոնզե ապարանջաններ, ուլունքներ, խնցեղեն, ոսկրե, օքսիդիանե և փայտե իրեր²⁷⁴։ Բլուրի դամբարաններից պեղված անոթները Կարազից, Գյուզելովայից գտնված անոթների հետ մի մշակութային շրջա են կազմում։ Մյուս կողմից Բլուրի, Գյուզելովայի անոթների ձևերը նույնպես սերտ առնչություն ունեն Լեոնաշխարհի արևելյան մասի նույնատիպ խնցեղենի հետ։ Բլուրից գտնված իրերը զուգահեռներ ունեն Թոռեքի մշակույթի հետ։ Այդ նմուշներից բվագրվում են Ք.ա. XIV-XII դարերով։ Զուգահեռներ կարելի է անցկացնել նաև Հայկական լեոնաշխարհի արևելյան մասից և Կարազից, Բլուրից գտնված ծայրակալների, դաշույնների, քրոնզե ապարանջանների, ուլունքների միջև։ Բլուրի քրոնզե ապարանջանների և ուլունքների տիպեր կարելի է նկատել հետագա Վանի բազավոլոթյան նույնատիպ օրինակներում²⁷⁵։

Ուշքրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում Հայկական լեոնաշխարհում բարձր զարգացման էր հասել երկրագործությունը։ Ք.ա. II հազարամյակի վերջին դարերի բնակավայրերում հնագետները գտել են կարասներ, հացահատիկի բազմաթիվ սեռ իրեր։ Երկրագործության բարձր զարգացման մասին են խոսում են ոչ միայն կավե ամանեղենի վրա պահպանված տարբեր քույտերի զարդապատկերներն ու պտղաբերության կանացի արձանիկները, որ քրոնզեդարյան բնակավայրերում համոյխում են ամենուրեք, այլև գանազան նյութերից բաղկացած գործիքների քանակն ու բազմազանությունը, որոնք ծառայում էին վար ու ցանքի, բերքահավաքի ու գյուղատնտեսական նբերքների վերամշակման համար²⁷⁶։

²⁷⁴ Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, s. 659-680. Նույնի, Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 465-505. Koşay H., Pulur ve Güzelova, s. 91-94. Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzeysel Araştırılması, s. 45-76. Նույնի, Doğu Anadolu'da Yeni Güzelimler, s. 153-158. Koşay H., Vary H., Güzelova Kazısı. Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967.

²⁷⁵ Güneri S., Doğu Anadolu'da Yeni Güzelimler, s. 154-155.

²⁷⁶ Карапетян Л., Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, с. 44-53.

Տնտեսության հիմնական ճյուղերին առընթեր զարգանում էր Հայկական լեռնաշխարհի ուշրթոնզեղարյան արհեստագործությունը, առաջին հերթին՝ խեցեգործությունը, որն անմիջականորեն կապված էր երկրագործական և անասնապահական մթերքների պահպանման, վերամշակման, տնային տնտեսության այլևայլ կարիքների հետ: Քրուսները կալից պատրաստում էին տնտեսական և պաշտամունքային իրեր՝ հսկա կաթասներ, գանազան ամանեղեն, կավարիչներ, պատվանդամներ, օջախներ ու նրանց տարատեսակ հենակներ, պղնձե իրեր ձուլելու կաղապարներ, մարդու և կենդանիների արձանիկներ:

Ինչպես Արևելքի երկրագործական մարզերում, այնպես էլ Հայաստանի լեռնադաշտերում յուրաքանչյուր «համայնական տուն» բաղկացած էր կլոր ու քառանկյունի շինությունների միատիպ մեկուսացված խմբերից: Կլոր կացարանների շուրջը համախմբված քառանկյունի շինություններն՝ իրենց մեծ ու փոքր հորերով, շտեմարաններով կամ պարզապես հարթ հատակներով, հացահատիկի պահեստներ էին ու փարախներ ընտանի կենդանիների համար: Կլոր կացարաններում որոշակի դասավորությամբ հանդես են գալիս կավակերտ երկարուկ նստարանները կամ մահճակալները, հատակի մեջ բաղված կարասներն ու պատի որևէ անկյունում պատրաստված օջախը՝ մոխրի ու սևապատի որևէ անկյունում պատրաստված օջախը՝ մոխրի ու սևապատի մամանների մնացորդներով: Օջախների մոտ հաճախ գտնվում են սանդեր, ծեծիչներ, աղորիքներ: Կացարանների կենտրոնական մասում փորված է հացահատիկի հորը, որի եզրին կանգնեցվում էր պտղաբերության կանացի քարն արձանիկը:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որի Հ.ա. II հազարամյակի հնագիտությունը կարևոր է Հայաստ-Ազգիի պատմության ուսումնասիրության համար, նորիս ու Գայլ (Լյուկոս) գետերի հովիտներն են:

Ուսումնասիրողների մեծ մասը, վերականգնելով խեթական քաղաքական աշխարհագրությունը, կարծում են, որ Վերին երկիրը գտնվում էր ներկայիս Սեբաստիա քաղաքի և Իդիս ու Գայլ

գետերի ավազաններում²⁷⁷: Վերին երկրից արևելք գտնվում էր Հայասան: Վերին Գայլ գետի հովիտը, հավանաբար, այն շրջանն էր, որտեղ կասկական արևելյան ցեղերը շփվել են հայասացիների հետ:

Այս տարածքում մերկայիս Գյումուշխաննի մահանգի Բաքերդի և Կելկիտի (անունն անձանցվում է Գայլ գետի անունից և նրա աղավաղված տարբերակն է՝ Գայլ գետ-Կելկիտ²⁷⁸) շրջաններում, 1980-ական թթ. վերջում սկսված հնագիտական աշխատանքներն ի հայտ բերեցին քաղմաթիվ հնավայրեր²⁷⁹: Ուսումնասիրվել են 60-ից ավելի հնավայրեր, այդ թվում նաև՝ հնագետ Ք. Քյոքթենի կողմից հիշատակված 5 վայրերը Բաքերդի շրջանում, որտեղ նա նշել էր 1940-ական թթ. իր հետազոտական արշավանքի ժամանակ²⁸⁰: 12 միջին շափի հնավայր-բլուրների մեջ են նաև Tepecik (հայ.՝ Փոքր կատար, որի մասին զեկուցել է Ք. Քյոքթենը՝ որպես Siptoros՝ Սուրբ Թորոս հայկական քնակավայրի անվան աղավաղված ձևը²⁸¹), Kitre, Gundulak, Pülür Tepe և այլ առավել լավ ուսումնասիրման կարող մի շարք հնավայրեր: Մեծ բլուրներ են Söğütözü-ն (զեկուցված Ք. Քյոքթենի կողմից Hindi անվամբ), Բլուրը՝ Gökçedere գյուղում, Karakilise Tepe-ն (Սև եկեղեցու գագաթ), Çorak Höyük-ը (Չորակ հայկական քնակավայրի աղավաղված անվանումը²⁸²), Cengiler Tepesi-ն (Ցանքի լեռ), Büyüç Tepe-ն՝ առանձնացված Kûçûk Tepe-ից քամբարդով, Kilise Tepe-ն (Վանքի գագաթ) և այլն²⁸³: Բաքերդի շրջանում հետազոտությունները

²⁷⁷ RGTC, VI, S. 293-294.

²⁷⁸ Մեյրունյան Ա., Երզրում, երևան, 1994, էջ 32:

²⁷⁹ Sagona A., An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: Pre-classical Period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.

²⁸⁰ Köksen K., Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 479-486, 498-505.

²⁸¹ Մեյրունյան Ա., Երզրում, էջ 161:

²⁸² Լույն տեղում:

²⁸³ Sagona A., նշվ. աշխ., էջ 425-433:

շարունակվեցին մահ XXդ. 90-ական թթ.-ի սկզբին՝ Ենյուկեթե Կոյուկ-ի պեղումների հետ միասին²⁸⁴:

Ենյուկեթե Կոյուկ (Բյույուքթեփին, հայ.՝ Մեծ զագար, այլ կերպ կոչվում է մահ Իկիզեթե) կոչվող հնավայրը գտնվում է Բարերդից 30կմ դեպի հարավ-արևմուտք՝ Շիֆեթաշ (Չիֆեթաշ) գյուղի մոտ: Այն Բարերդի դաշտում է՝ պատմական Սպիր գավառում: Այս հնավայրը հայտնագործվել է 1988թ.-ին Մելքունի համալսարանի արշավախմբի կողմից, որը կանոնավոր պեղումներ սկսել է 1990թ.-ից: Ընդհանուր առմամբ, հնավայրից պեղված նյութը բվագրվում է վաղորոնգեդարից մինչև վաղ հռոմեական ժամանակաշրջանը: Բյույուքթեփինի Ջ.ա. II հազարամյակի խեժեղեղնը նույնպես մուգ է, պատրաստված քրտտի անփվի վրա, փայլեցված է ու զարդանախշերով²⁸⁵, որը, կարծում ենք, նույնպես առնչվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի մշակութային ձևերի հետ²⁸⁶:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որի՝ Ջ.ա. II հազարամյակի հնագիտությունը կարևոր է ուսումնասիրության համար, Երրոխ գետի հովիտն է: Հայկական լեռնաշխարհում Սև ծովի ավազանի ամենախոշոր գետը Երրոխն է: Այն մահ Լեռնաշխարհի ամենաջրառատ գետերից մեկն է: Դեռ հինուց օգտագործվել է լաստառաքման նպատակներով: Արդվինից ցած գետը մավարկելի է ոչ խողանիստ նավերի համար: Բազմամետաղեն-

²⁸⁴ Sagona A., Bayburt Survey, 1990, AST, 1991, № 9, p. 397-403. Նույնի. Bayburt Survey, 1991, AST, 1992, № 10, p. 261-268.

²⁸⁵ Sagona A., Pemberton E., McPhee J., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83. Նույնի, Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, I, p.161-164.

²⁸⁶ Ներկայիս յուրը հնագետների մոտ կա շիմոնավորված մտնելու Արևմտյան Հայաստանի (լատ նրանց՝ Արևելյան Անատոլիա) ուշքրոնգեդարյան մշակույթը առանձնացնել Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի համաժամանակյա առանձնացնել Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի համաժամանակյա մշակույթից՝ փորձելով որոշումով ոչ մի կապ չտեսնել այդ երկու մասերի ուշքրոնգեդարյան մշակույթի միջև, ավելին՝ փորձ է արվում կապ տեսնել Անատոլիական եվրասիայի քոչվորական և լեռնաշխարհի այդ մասի Կենտրոնական եվրասիայի քոչվորական S. Güneri S., Erzurum Kanaz, Pulur ve Tuzluca'da bulunan taş devri Yerleşmeleri ile ilgili arkeolojik keşifler, Güneşova'da geç Karaz Kültürü evresi Yerleşmeleri ile ilgili arkeolojik keşifler, Doğudan yükselen ışık ışık arkeoloji yazıları, 2007, s. 267-324):

րը, ոսկին, արծաթը, գորշ ածխի պաշարները մորոխ գետի ավազանում մեծ հնարավորություն կարող էին ստեղծել լեռնահանքային գործի զարգացման համար²⁸⁷։

Բարերդի, Կելկիտի, Էրզրույնի շրջանների հնավայրերից հայտնաբերված հնագիտական նյութերի մի մասը վերաբերում է ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանին, և դրանք կարելի է համարել Հայաստանի նյութական մշակույթի իրեղեն փաստեր։ Դրանց քվազրման համար ամենակարևոր տվյալները տալիս են հայտնաբերված խեցեգործական իրերը։

Բարձր Հայքի և հարակից տարածքների հնագիտական պեղումներն ի հայտ բերեցին հարուստ խեցեգործական արտադրանք։ Ընդհանուր առմամբ, այդ ժամանակաշրջանի ամբողջ խեցեղենը պատրաստված է բրուտի անիվի վրա և դասակարգվում է երկու հիմնական խմբերի՝ միաեռանգ և բազմեռանգ գունազարդ խեցեղեն և հասարակ, առանց մախշազարդերի խեցեղեն։ Անոթների կավի քիմիական վերլուծությունը ցույց է տվել, որ դրանք պատրաստված են տեղում՝ տեղական հումքով։ Բազմեռանգ գունազարդված անոթները պատրաստված են բարձր վարպետությամբ և տեխնիկայով։ Չարդամոտիվները ցույց են տալիս առաջընթաց՝ ավելի հարուստ երկրաչափական մոտիվներ, վերադիր կենդանակերպ զարդեր։ Երկու խմբերում դիտարկվող ընդհանուր հատկանիշներից մեկն այն է, որ զարդամոտիվներն արված են անոթների վերին հատվածում։ Միաեռանգ գունավոր մոտիվները կատարված են սև գույնով՝ բաց դարչնագույն ֆոնի վրա։ Անոթները հիմնականում լավ փայլեցված են։ Բազմեռանգ խեցեղենի վրա, որը համեմատաբար ավելի քարդ է իր բազմատեսակ մոտիվներով, քան միաեռանգ խեցեղենը, զարդամոտիվների մեծ մասը երկգույն են, շատ հաճախ՝ աղյուսագույն ու սև, կամ աղյուսագույն ու դարչնագույն։ Նախազարդերը գերազանցապես ներկայացված են մեծ ու փոքր եռանկյունի-

²⁸⁷ Գարրիելյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհ, Երևան, 2000, էջ 187-188։

ների, կենդանիների ու երկրաչափական պատկերների տեսքով²⁸⁸;

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, ներկայիս Էրզրումի, Գյումուշխանեի մարզերի տարածքը (հետագայի Սեփ-Հայքի Տայք, Բարձր Հայք մահանգների տարածքի մի մասը, Ալ-բարատի արևմտյան գավառները, Տուրոքերյան մահանգի հյուսիսային գավառները և Փոքր Հայքի հյուսիս-արևելյան մասը), որտեղ գտնվում են վերը նշված հնավայրերը, ոչ բրոնզեդարում մասն էր կազմում մշակութային այն ընդարձակ տարածքի, որն, ընդհանուր առմամբ, զբաղեցնում է ներկայիս Վրաստանի, Թուրքիայի Սեբաստիայի շրջանի, Կասպից ծովի և Ուրմիա լճի միջև ընկած տարածքը²⁸⁹, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհը:

²⁸⁸ Özfiat A., *Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C.*, Istanbul, 2001, p. 326-330.

²⁸⁹ Özfiat A. նույն տեղում: Özgüç T., *Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research, Anatolia*, 1963, № 7, p. 7.

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հայասա-Ազգիի հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրության համար արժեքավոր նյութ են տալիս հնագիտական պեղումները և խեթական սեպագիր աղբյուրների տվյալները, որոնցում որոշ տեղեկություններ կամ մաս նրա լեզվի և դիցարանի մասին:

Խեթերը պաշտել են ոչ միայն խեթական, այլ մաս իրենց հարևան և հեռավոր ժողովուրդների քաղմաքիվ աստվածությունների²⁹⁰, դրանց շարքում մաս՝ Հայաստյի աստվածներին: Խեթական տերության պետական վավերագրերը պետք է գերազույն աստվածների և աստվածուհիների հովանավորության տակ լինեին, այդ պատճառով գրագիրները կազմում էին քոլոր տեղական աստվածությունների ցուցակները, որոնց պետք է նշելին պայմանագրերի ու թագավորական հրամանագրերի մեջ: Շատ տեղական աստվածություններ խմբավորվում էին՝ ըստ իրենց միանման գործառույթների, այդ պատճառով հարմարության համար խեթերն այդ աստվածությունների անվանումները համապատասխանեցրել են իրենց լեզվաշխարհին և կրոնական պատկերացումներին՝ դրանք դարձնելով ավելի հոգեհարազատ²⁹¹:

Այսպես, Սապագուրվանտա խեթական քաղաքում այլ երկրների աստվածների շարքում հիշատակվել է մաև «Ազգի երկրի Ամպրուպի աստվածը»²⁹²: Հիշատակություն կա մաև «Հայաստյի Ամպրուպի աստծո» և նրա արձանիկը սպասարկող քոլոր Վաննիի մասին²⁹³: Այլ խեթական տեքստերից հայտնի է մաև, որ գոհեր են մատուցվել Հայասա քաղաքի U.GUR աստծուն²⁹⁴:

Հայասայի դիցարանը ներկայացված է խեթական մի արձանագրության մեջ, որը, թերևս, խեթական և հայասական ար-

²⁹⁰ Haas V., Geschichte der hethitischen Religion, Leiden, New York, Köln, 1994, S. 539-615.

²⁹¹ Герин О., Хетты, Москва, 1987, с. 119.

²⁹² Bo 434 IV 18 (Forrer E., *Hajasa-Azzi, Caucasica*, 1931, № 9, S. 22).

²⁹³ KUB XII 2 24 (Forrer E., նշվ. աշխ., էջ 23): *Մուսյան Ա.*, Անթ-Տրամսօրը խեթական դարաշրջանում, էջ 239f.

²⁹⁴ KBo IV 13. KUB X 82 (Forrer E., նշվ. աշխ., էջ 22).

քաների համաձայնագրի մի հատված է: Այն առաջին անգամ հրատարակվել է Է. Ֆոտերի կողմից: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվել են տասնչորս հայասական քաղաքների աստվածներ, որոնցից երկուսը՝ գաղափարագրով ներկայացված Ամարուսի աստված ²⁹⁵Ս-ն և ²⁹⁶Սոգաստաճ աստվածությունը, կրկնվում են²⁹⁵: Հայասա քաղաքի U.GUR աստվածը և Պատեու... քաղաքի ISTAR (INANNA) աստվածուհին ցուցակի հայասական հատվածում տրվել են առաջինը: Այնուհետև մեկ տող դատարկ է, իսկ աստվածների րվարկումը շարունակվել է մյուս տողից, ինչն աստիճան է տվել է. Ֆոտերին իրավացիորեն կարծելու, որ այդ երկուսն են հանդիսացել Հայասայի գլխավոր աստվածները²⁹⁶:

U.GUR-ը դեռևս հիմնաբեղմնական դարաշրջանից (Ք.ա. II հազարամյակի սկզբից) նույնացվել է Ներգալի հետ և դարձել հիմնական անուններից մեկը: Ներգալը հնագույն հյուսիսմիջագետքյան աստված էր՝ կապված մահվան և պատերազմի հետ, անդրաշխարհի տիրակալը, որի պաշտամունքը հետագայում տարածվել է նաև հարևան երկրներում:

Ն. Մարտիրոսյանը Հայասա (ըստ հեղինակի՝ Նայաշա) անվան հիմքն ընդունել է *Haia* (Նայա)-ն, որը գաղափարագրով էր տրվել՝ U-GUR, և ըստ նրա՝ կարող էր հանդիսանալ հայերի անվանադիր աստծու անունը և համապատասխանել է քաբելոնական Էնիլիմ²⁹⁷:

Գ. Նավանցյանի կարծիքով հայասական պանթեոնը գլխավորել է Ար կամ Արա Գեղեցիկ աստվածությունը (հիմնավորելով իր միտքն այն հանգամանքով, որ մեռնող և հարություն առնող աստվածները հաճախ դառնում են նաև անդրաշխարհի տերեր), մյուս կողմից նա հնարավոր է համարում ²⁹⁸U.GUR-ի նկյունական ըմբերցումը (Ուգուր)²⁹⁸: ²⁹⁹U.GUR-ի պաշտամունքն, ըստ

²⁹⁵ KUB XXVI 39.

²⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 7:

²⁹⁷ Մարտիրոսյան Ն., Պրակտիկական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 100:

²⁹⁸ HUP, I, c. 89.

նրա, հայասացիները վերցրել են Հյուսիսային Միջագետքի խո-
 ռիներից³⁹⁹: Իշտար կամ Ինաննա աստվածուհու գաղափարա-
 գիրը Գ. Ղափանցյանը համեմատել է Անահիտ դիցանվան հետ,
 որի հայասական անունը եղել է կա՛մ Նանն, կա՛մ Խեպատ, կա՛մ
 Նվարդ: Հայտնի է նաև, որ և՛ Անահիտ, և՛ Նանն դիցուհիների
 պաշտամունքի կենտրոն է հանդիսացել Բարձր Հայքի տարած-
 քը: Այս դիցուհիները (Խեպատ, Նանն) որպես սիրո, պտղաբե-
 րության, բերքատվության աստվածուհիներ, աստվածների մեծ
 մայրեր, իրենց որդի հատկամիշակներով նման են Ինաննային (Իշ-
 տար), իսկ Նվարդը հայտնի է՝ որպես Արա Գեղեցիկի կին (Արա
 Գեղեցիկը՝ որպես ^ՍU.GUR աստվածը):

Գ. Ղափանցյանն առաջարկում է նաև Չագգա... դիցանվան
 վերջում լրացնել -ga-a և կարդալ Zaggaga՝ հայլի առնելով խեթա-
 կան Չագգագա աստվածությունը: Հետաքրքիր է նաև Terittitūniš
 հայասական դիցանվան բացատրությունը, որն, ըստ նրա, նշա-
 նակում է «երեքուտանի, նոսգի, երեքսոչյանի»: Իսկ Baltaik հա-
 յասական դիցանունը նա դիտում է՝ որպես սեմական ծագում ու-
 նենցող բառ, որը նշանակում է «կյանքի աստված» (արադ. halpu
 «կյանք», «ստողծ լինել» բառերից)³⁹⁹:

Գ. Չահուկյանը հայասական Ռեզուրը համեմատել է հայե-
 րեն ոգոր-ին՝ պայքարել բառի հետ: Իսկ հայասական ^ՍU (Ամպ-
 րոպի) աստծուն նա համեմատել է հետագայի հայկական հեթա-
 նոսական դիցարանի Վահագն աստծո հետ³⁹¹: Չստ նրա՝ հայա-
 սական դիցանուններից երկուսը՝ (Kar)խիսիս-ը (երե հավաստի է
 Kar-բաղադրիչի վերականգնումը) և Tarumis-ը, փոխառյալ
 աստվածություններ են: Սրանցից առաջինը գուգահեռներ ունի
 լուսական Karխիսիս-ի հետ, որը Կարգամիսի գլխավոր աստվա-
 ծություններից երրորդն էր: -խիսիս բաղադրիչը նույնական է

³⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 306:

³⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 90-94, 306:

³⁹¹ Делюхан Г., Хафасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, с. 57.

Գ. Ձահուկյանը, գրելով խեթալուվական լեզվական միջավայրի հետ հայասերենի ունեցած փոխառնչությունների մասին, հնարավոր է համարել, որ Հայասան ոչ միայն աստվածություններ փոխառած լինի, այլև հենց ինքը լինի հարևան ժողովուրդների մեջ պաշտվող մի շարք աստվածությունների աղբյուրը: Այդպիսիք են Santa (քնիկ հնդեվրոպական «շամթ» բառից) և Lušiti փոքրասիական («լուտյ» քնիկ հնդեվրոպական բառից) աստվածությունները: Նա քննում է նաև որոշ չստուգարանված փոքրասիական դիցանուններ, որոնց հայկական-հայասական ծագումը նա չի բացառում՝ Anđaliya (հողի աստված) և հայ. անդ «դաշտ, արտ» (հնդեվրոպական *andh-), Anzaliya և հայ. անձեղ (թռչուն), Huzziya և հայ. խուց (հնդեվրոպական *khu-sko-), Kallahare՝ հայ. քաղահար, Sulutta՝ հայ. շողոտ, Zukki և հայ. ձուկն բառերի կապը³⁶⁶:

Լեզվագիտական համեմատության հիմքի վրա Գ. Վարդունյանը տվել է հայասական դիցանունների նշանակությունները՝ Տեղիտտիտունիսը՝ «ձոտամի, նռագի կամ եռամեծ», Ունազատատսը՝ «օծյալ», Բալտաիկը՝ «փայլուն» կամ «խելացի», Սիլլիլին՝ «բարեհաճ, գրառատ, սիրելի», Թարտունա՝ «Թարույի ուժ, հավերժ», Ուտակսանաս՝ արարիչ, ստեղծող կամ հավասարության և միջօրեի աստված, Ձակկանը՝ «սուրբ» կամ «ձուկն», Սաննուս՝ «ստող» և այլն³⁶⁷: Ըստ նրա՝ գերագույն զույգի Ոգոթ աստվածը ստորգետնյա աշխարհի տիրակալն էր, նաև ողջ երկրի որոտկայծակի, ոսգմի աստվածն էր («ողորել» կռվել, մարտնչել): Իսկ իզական կեսն Իշբար (Ինաննա) գաղափարագրով վկայված սիրո, զեղեկության, պտղաբերության աստվածուհին էր, որի հայասական (հայկական) անունն Անահիտ էր³⁶⁸:

Հայասական դիցարանին անդրադարձել է նաև Ս. Պետրոս-

³⁶⁶ Ձահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 22-23:

³⁶⁷ Вардунян Г., *Доисторическое язычество армян*, ՀԱԲ, 1991, քիվ 18, էջ 67-68:

³⁶⁸ Վարդունյան Գ., Հայկական լեոնաշխարհը հայոց հավատքի բնորոշան, Հայկական լեոնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնորոշան, Հայագիտական գիտամոլթ, Երևան, 2004, էջ 148:

¹¹⁰INANNA-ն, հայոց տոմարի Երեզվանը և հեթանոս հայերի Անահիտը ներկայացրել են Մայր դիցուհուն, իսկ հայաստան ¹¹¹Izzi-istanu-ն, իսուվական ¹¹²Pirua-ն, հայոց տոմարի Արեզը և հայ հեթանոսական դիցարանի նախնական Վահագնը՝ Արևի աստուծոն¹¹¹:

Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ խնրական և լուվական արքյուրներում U.GUR-ը հիշատակվել է շատ հաճախ: Մեկական անգամ հիշատակվել են Խալպուտիլին քաղաքի U.GUR-ը և նրա պաշտամունքը Ջիխիլայում, ապա քազմիցս հիշատակվել է Հայաստանի U.GUR-ը: Սա ցույց է տալիս, որ Խաքքիի և նրա ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրներից հենց Հայաստան է եղել U.GUR-ի պաշտամունքի նշանակալի կենտրոնը: Խեթախաթական ավանդույթում երկրորդ հազարամյակի կեսից միջագետքյան Ներգալի (U.GUR) մույնացվել է խաթական Šulinkatte՝ «Մուլի արքա» կամ Šulinkatte՝ «Մուլիի արքա» աստծո հետ, որի «արքա» լինելը նորից շեշտում է U.GUR-ի տիրող դիրքը դիցարանում¹¹²: Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ U.GUR-ը և INANNA-ն հայկական նախաքրիստոնեական դիցարանի կառույցում համապատասխանել են աստվածների նահապետ Արամազդին և մայր աստվածուհի Անահիտին: Արամազդի պաշտամունքի կենտրոնը հանդիսացող Անի անրոցում էր գտնվում հին հայոց արքաների գերեզմանոցը: Ըստ այդմ՝ Արամազդը՝ աստվածների նահապետն ու, քերես, արքան, առնչվել է արքայատոհմի, ապա և անդրաշխարհի հետ¹¹³:

Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ Հայկը նույնպես համադրելի է «Հայասա քաղաքի» մեծ աստծո՝ U.GUR-Ներգալի հետ: Հայկ և Հայասա անունների համանիչությունն էլ հնարավոր է դարձնում այդ անունների ստուգաբանական կապի և Հայկի նախատիպի՝ Հա-

¹¹¹ Պետրոսյան Ա., Պետրոսյան Մ., Հնագույն Մոզրի դիցական գլխավոր եղանակի շուրջ, Գիտական աշխատություններ, 2001, քիվ 4, էջ 81:

¹¹² Hass V., Geschichte der heititischen Religion. S. 366-367.

¹¹³ Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊՈՂ, 2004, քիվ 2, էջ 209,222:

յասայի էպոնիմ աստված լինելու ենթադրությունը (Հայկ<Հայ-իկ, հին դիցաբանումների բնորոշ քնքշական իկ ամանցով): Ըստ այդմ՝ Ա. Պետրոսյանը միանգամայն հավանական է համարում, որ Եփրատի ակունքների մեծ աստվածը՝ Արամազդի հնագույն նախորդը, եղել է Հայկը կամ նրա նախնական կերպարը, որն իր հատկանիշների և անվան նմանության պատճառով նույնացվել է միջագետքյան U.GUR-Ներգայի, Ea-ի, արևմտասեմական Eikunirša-ի և խաթական Šulikatte-ի հետ³¹⁴: Հայկի՝ Հայասայի էպոնիմ լինելու վարկածը մինչ այդ առաջարկվել է Հ. Սանանյանի կողմից, որը ելնում էր Հայասայի՝ Հարբի շրջանում տեղայնացումից³¹⁵:

Հայասական երրորդ աստծո անունը, որից պահպանվել է վերջին մասը, ըստ մի կարծիքի, կարող է լինել Izzistam³¹⁶, այսինքն՝ խաթական արևի աստված Eštan-ի խեթական մի ձևը (հնարավոր է՝ Ezzi Eštan-ից «քարի արևի աստված»): Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ հայոց Արամազդ, Անահիտ և Վահագն եռյակի առաջին նախատիպը հայասական է, որը հետագայում է միայն վերանվանվել իրանական անուններով³¹⁷: Հայասական դիցաբանի վեցերորդ աստված Tarumu-ն (Ta-a-ra-u-tu-uš), ըստ նրա, անբաժանելի է բվում Taru-Tarawa-ից (ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ Taru-tuwa>Tarumu-՝ «Տարուի ուժ»³¹⁸): Իսկ Վահագն աստծո պաշտամունքի կենտրոնի Տարան (Tarawn) անվանումը պետք է կապվի խաթախեթական Taru/Tarawa-ի հետ³¹⁹:

Ըստ Հ. Հմայակյանի՝ Արան օժտված է եղել ուսման, պտղաբերության, մեռնող և հարություն առնող և անըդշիբիմյան աստծո գործառույթներով և կարող էր հայասական սլանթեմում գրավել գլխավոր դերը՝ հանդես գալով ^DU.GUR գաղափարագ-

³¹⁴ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 224-227:

³¹⁵ Мазандан Я. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 149.

³¹⁶ Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 148.

³¹⁷ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 223:

³¹⁸ Давулян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, с. 51.

³¹⁹ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 223-224:

րով³²⁰; Իսկ ⁰ISTAR-ը, քառ նրա, Անահիտ կամ Աստղիկ դիցուհին է եղել: Այդ գաղափարագրերի տակ (⁰U.GUR և ⁰ISTAR) մկատի են առնվել երկու տեղական աստվածություններ: Հ. Հմայակյանը շեշտել է ⁰U.GUR-ի առանձնահատուկ դերը հայաստան պանթեոնում, որը պաշտվել է նաև խեթերի կողմից: Այդ աստվածության պաշտամունքն, ըստ նրա, պետք է կապված լիներ անդրաշխարհի և նրա հետ առնչվող պատկերացումների հետ: Եվ քանի որ անդրերկրային հատկություններով օժտված են լինում նաև մեռնող-հարություն առնող, պտղաբերության աստվածությունները, ապա նրանցից ոմանք դառնում են նաև անդրաշխարհի տերեր, ինչպես օրինակ՝ եգիպտական Օսիրիսը: Այստեղից էլ Հ. Հմայակյանը նույնպես ենթադրել է, որ ⁰U.GUR գաղափարագրով հանդես է եկել Արա Գեղեցիկ աստվածությունը³²¹:

Ա. Դավթյանը «Հայոց աստղային դիցարանություն» աշխատության մեջ անդրադարձել է հայաստան դիցարանին: Նա նույնպես համաձայնել է այն կարծիքի հետ, որ ⁰U.GUR-ն այդ տեքստում ներկայացվել է վանկագիր, այսինքն՝ ⁰U.GUR դիցանունը հնչել է հենց Ուգուր: Իսկ «կովել, մարոնչել» իմաստներով U.gur-ոգոր-ը նա նույնացրել է Մարս մոլորակը մարմնավորող Ներգալ աստծո հետ՝ իբրև ոսգմիկ աստված: Ըստ Ա. Դավթյանի՝ Աստղիկ-⁰ISTAR գաղափարագրով գրված Patteu... քաղաքի դիցուհին գլխավոր դիցուհին էր՝ Ներգալի կինը: Իսկ Teritituni դիցանվան մեջ նա տեսնում է հայերեն քերաստ-տուն- «կարիճ» բառը: Իսկ հայաստան Ատեճառձ դիցանունը Ա. Դավթյանը տառադարձել է հայերեն ուրարտան ձևով, այսինքն՝ դա քսանութ բառն է: Նա այս աստծուն նույնացրել է հայկական ամսի 28-րդ օրվա՝ Սիմ (Սեին) աստծո հետ³²²:

Հայաստալի աստուպելների վերաբերյալ ուղղակի տվյալներ

³²⁰ Հմայակյան Հ., Հայաստան ⁰U.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը, ՄՈՍԿՎ, 2004, XXIII, էջ 381-394:

³²¹ Հմայակյան Հ., Հոգևոր ավանդույթների ժառանգականությունը (Գաղափարության պաշտամունքից մինչև քրիստոնեություն), 21-րդ դար, 2005, թիվ 2, էջ 167-168:

³²² Դավթյան Ա., Հայոց աստղային դիցարանություն, Երևան, 2004, էջ 207-222:

չկան: Սակայն ուշ խեթական ժամանակաշրջանի (Ք.ա XIV-XIIIդդ.) աղբյուրներից մեկում հիշվում է մի արևմտասեմական՝ քանաանական առասպել՝ տեղայնացած այս շրջանում Ըստ այդ առասպելի՝ Ասերտու (Ašertu) աստվածուհին՝ գերագույն աստված Էլ-կունիրսայի (El-kunirša) կինը, սիրո առաջարկություն է անում Էլ-կունիրսայի որդի Ամսըրուպի աստծուն (արևմտասեմական համատեքստում՝ Ba'al, ուգարիթյան՝ Ba'lu): Ամսըրուպի աստվածը «զնաց դեպի Mala գետի ակունքները: Եւ զնաց Էլ-կունիրսայի՝ Ասերտուի անուամու մոտ, [և] մտավ վրանը (= տուն, կացարան) Էլ-կունիրսայի»: Էլ-կունիրսա անունը խեթական հաղորդումն է սեմական Էլ աստծու և նրա մակդիրի՝ *el qnni (*a)rsa «երկրի արարիչ Էլ», իսկ Մալան եփրատի խեթական անվանումն է: Ք.ա. XIV-XIII դարերում եփրատի ակունքների երկիրը Հայասան էր, իսկ եփրատի ակունքներում բնակվող «երկրի արարիչ Էլը» պետք է նույնացվեր Հայաստայի մեծ աստծո հետ: Ասերտուն (= Աստարտե) և Իշտարը համադրելի են U.GUR-ի կնոջ հետ³²⁵:

Հայաստայի դիցաբանի ^DU.GUR-ը և ^DIŠTAR-ը գլխավոր աստվածների զույգ են եղել՝ աստվածների նահապետն ու նրա կինը: Այդ աստվածների անունները ներկայացվել են զաղափարագրով, այսինքն՝ տեղական աստվածները համաարտաստասեմական վեկ են միջագետքյան U.GUR-ին և INANNA-ին: Իսկ INANNA-ն մալթ աստվածուհու շումերոգրամն է (=արադ. Իշտար): Հայաստայի ^DU.GUR-ը նույնպես պետք է լիներ հանդերձյալ աշխարհի, ինչպես նաև մեռնող և հարություն առնող աստվածությունը՝ հինարևելյան որոշ աստվածությունների նման: Այս հատկանիշներով նա կարող էր հանդես գալ նաև՝ որպես Արա Գեղեցիկի նախատիպը: Այս աստծու անունն առաջինն է հիշատակվում՝ սրվելով Հայասա քաղաքի հետ, որը, հավանաբար, երկրի մայրաքաղաքն էր, ինչը նույնպես խոսում է ^DU.GUR-ի Հայաստայի դիցաբանում գլխավոր աստվածությունը լինելու փաստի օգտին:

³²⁵ Պետրոսյան Ա., Եզվ. աշխ., էջ 224-225:

²⁴U.GUR-ի հնչյունական (Ուգուր, ալտեղից՝ ոգոր-իմ) կամ քնա-
 ճայնական (Գրգուր) ընթերցումը քիչ հավանական է: Դիցարա-
 նի զլխավոր աստծո կիսն իր հատկանիշներով նման է եղել շու-
 մերական Ինաննային, ասուրաքարեղնական Իշտար-Աստար-
 տային: Սովորաբար զլխավոր աստվածուհին հանդիսացել է
 մաև երկրի հովանավորը, ինչը հիմք է տալիս նրան համեմատե-
 լու Անահիտ աստվածուհու հետ:

Վաղմիջնադարյան հայկական սկզբնաղբյուրներից հայտնի
 նախաքրիստոնեական Հայոց աստվածների մեծ մասի (Արա-
 մազդ, Անահիտ, Նանե) պաշտամունքի կենտրոններից էին Մեծ
 Հայքի հյուսիսարևմտյան Ղարանաղի, Եղեղյաց և Դերջան գա-
 վառները: Այս տարածքները Ք.ա. XIV-XIII դարերում ընդգրկ-
 ված են եղել Հայաստանի կազմում և որպես կարևորագույն կրո-
 նական կենտրոն մնացին մաև քրիստոնեության հաստատումից
 հետո:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ U.GUR-ը և INANNA-ն հայկա-
 կան նախաքրիստոնեական դիցարանի կառույցում պետք է հա-
 մապատասխանենին աստվածների ճահապետ Արամազդին և
 մայր աստվածուհի Անահիտին, և կարելի է կարծել, որ հենց Հա-
 յաստանի աստվածներն են հանդիսացել հայոց նախաքրիստո-
 նեական աստվածների հնագույն նախատիպերը²²⁴:

Քանի որ Հայաստ-Ազգիից որևէ գրավոր աղբյուր չի պահ-
 պանվել, նրա հոգևոր մշակույթի մասին կարելի է պատկերացում
 կազմել հայաստական հատուկ անունների ուսումնասիրությամբ,
 որոնք հիշատակվել են խեթական սեպագիր տեքստերում:
 Պահպանված հայաստական հատուկ անունները կարելի է դասա-
 կարգել երեք խմբի՝ անձնանուններ, դիցանուններ և տեղանուն-
 ներ: Բուն հայաստական անձնանուններն են Anniya-(An-ni-ya-),
 Hukkana-(Hu-uk-ka-na-a-), Karanni-(Kar-an-ni-), Mariya-(Ma-ri-ya-),
 Musti-(Mu-ut-ti-), դիցանուններն են՝ Baltaig (Ba-al-ta-ig), Šillili
 (Ši-il-i[i?]-l[i?]), Tarumuš (Ta-a-ru-u-mu-uš), Terittitūniš (Te-ri-it-ti-

²²⁴ Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, էջ 222:

tu-u-ni-i[3?]), Unagašaš (Ü-na-ga-aš-ta-aš), Zagga (Za-ag-ga...), (...)Šanuš (...š/ʽa-an-nu-uš) և (...)huhuš ([...]-hu-hu-uš)¹²⁵.

Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում հայաստան տեղանուններից (քաղաքանուններ, երկրանուններ, լեռնանուն) Arhita, Aripša, Arniya, Azzi, Hayāša, Ḫalimana, Ḫaršalaša, Ḫuddu, Iyaninna, Kam..., Gašmiyaha, Gazū, Laḫirhila, Lalatta, Litta, Paḫḫuteya, Parraya, Partanta, Patteu..., Tah(ha)nišara, Tamatta, Tawatena, Dukama, Ukšu, Ura, Utkunīša: Հայտնի է նաև մի քաղաքանուն, որի ընթերցումը կասկածելի է՝ Qa?-ad-ku-ša?: Հայաստան տարածքում հիշատակված են նաև Laḫa[La-ḫa-a] անունը կողմնոր:

Սղամ փոքրաթիվ տվյալների հիման վրա Հայաստանի լեզվի մասին իրենց ուսումնասիրություններն են կատարել Գ. Ղափանցյանը և Գ. Չախուկյանը:

Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Հայաստանի անունը կապված է հայերի անվան հետ, հայաստացիները հայերի անմիջական մախնիներն են, նրանց լեզուն եղել է վաղնյական հայերենը¹²⁶։ Նա հայերենի քնույրի մասին գրել է հետևյալը. «Հայերենն իր ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի կենդանի զավակն է և իր գոծողովրդի կազմավորման պրոցեսի կենդանի զավակն է և իր գոծողների լեզվից, որը ազգակից է եղել մախնիներիին և խեթերենին, այդ թվում նաև «հիերոգլիֆիկ-խեթերենին», այնուհետև նրա քաղայերենին և վերջապես վրացերենին, հատկապես նրա արևմտյան ներկայացուցիչներին մեզրելաճանական բարբառների... Գրավոր վկայությամբ չհաստատված Հայաստանի այս լեզուն... հիմք ծառայելով պատմական հայերենին, հետագայում ենթարկվել է ուժեղ փոփոխման խաչածևման հետևանքով, մի

¹²⁵ Forrer E., Ḫajasa-Azzi, S. 6, Friedrich J., Der Vertrag des Suppiluliumaš mit Ḫukkanaš und den Leuten von Ḫayāša, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, S. 103-163, Güter A., Die Annalen des Mursiliš, MVAG, 1933, № 38, Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 66.

¹²⁶ ИИР, I, с. 240-249.

կողմից ինչ-որ հնդեվրոպական՝ սլավոնա-սկյութական և հունական տխիլ լեզուների, մյուս կողմից՝ Տրոյիսի վերին հոսանքում (գուցե և Տուրքերանում) ընկած Արմե-Շուարիա նրկրի խոտիներեն լեզվի հետ, որով և բացատրվում են հայերենի և խոտի-ուրարտերենի միջև գոյություն ունեցող բառապաշարային և ձևաբանական որոշ ազգակցական տարրերը»³²⁷: Այսպիսով, Գ. Ղափանցյանը հայերենը համարել է փոքրասիական, կամ առնվազն «խառն», նրկտարր լեզու, իսկ հայերին՝ գուտ քնիկ տեղական ժողովուրդ:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի նախնական տեսակետի՝ հայասական և փոքրասիական հատուկ անունների մեջ նկատվող ընդհանրությունների զգալի մասը բացատրվում է Հայասայի բնակչության մեջ խեթալուվական լեզվական տարրի առկայությամբ և նույնիսկ գերակշռությամբ: Հայասերենն, ըստ նրա, հայերենից տարբեր խեթալուվական քնույթի լեզու էր, որը հայերենում պահպանվել է՝ որպես ենթաշերտ³²⁸: «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ այս տեսակետը զգալիորեն ձևափոխվել է: Հայասայի բնակչությունն, ըստ նրա, բաղկացած է եղել տարասեռ ցեղերից, որոնց մեջ, ի թիվս խեթալուվական, խոտիական, կովկասյան, քրակյան ցեղերի՝ նա տեղ է տվել նաև հայկական տարրին³²⁹: Ավելի ուշ Գ. Ջահուկյանը հաստատում է, որ Հայասայի հիմնական լեզուն եղել է հայերենը, և որ հայկական տարրը գերակշռող դիրք է գրավել հայասական պետության մեջ: Նա ելնում է այն դրույթից, որ նրան հայասական հատուկ անունների մեջ խեթալուվական և, թերևս, այլ լեզվական տարրերի առկայությունը դեռևս չի խոսում նրանցով խոսող ցեղերի առկայության մասին (հնարավոր են փոխներթափանցման և փոխառու-

³²⁷ Նույն տեղում, էջ 248:

³²⁸ Jahnkyan G., The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages, Ar.Or., 1961, № 29/3, p. 398-405. Նույնի, Հայերենի և խեթալուվական լեզուների բառային կազմի ծագումնաչին զուգադիսումները, էջ 57: Նույնի, Հայասայի լեզվի հիմնամասովական ծագման վարկածը, էջ 107-108:

³²⁹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 338-339:

յան երևույթներ), ապա հայկական լեզվական տարրի ներկայությունը մա բացատրում է միայն հայկական ցեղերի առկայությամբ: Դրա մասին են խոսում հայաստանյան այն հատուկ անունները, որոնք հայկական բնույթ ունեն և որոնք փոխանցող օղակներ են հնդեվրոպական լեզվի և հայերենի միջև. հմտ. *poti-կամ բօio-(բօiu-?)>Հai(aša)>հայ. *aigiia>Աիճիա>այծի, *aniia> Անիա>հանի, «նախնի», հետագա «տատ», *tri->T(c)ri-(Terittuni)>երի (հմտ. երիցս), *dei-dun-, (dun-ից)>-tituni (Terittituni)>տտուն, *k'ei-1->Տիլիլի>սիղեղ, argiia>Արճիա>*արծ- (արծաթ, արծն-ել) և այլն³²⁰:

Իսկ ըստ Ի. Դյակոնովի՝ լեզվական առումով որևէ կապ չկա հայաստացիների և հայերի միջև, և հայաստական անվանումները (տեղանուններ, անձնանուններ, դիցանուններ) խորք են հայերենին: Ըստ նրա՝ Հայաստանումը բաղկացած է հայ-արմատից և -sa խեթական ածանցից, իսկ Հայք բառի հիմքակազմ ճայնավորը «տ»-ն է (սեռ. հոլ.՝ հայոց) և ոչ «ա»: Ուստի և դրանք կապ չունեն իրար հետ: Նա, զարգացնելով իր այդ տեսակետը, գտնում է, որ Հայաստան կապ չունի հայ անվան հետ մասնա այն արտոնառով, որ նրանում առկա է «խ» և ոչ «հ» հնչյունը: Ի. Դյակոնովը միևնույն ժամանակ հավանական է համարում, որ հայ անունը առաջացել է Խatti-ից՝ Եյ հնչյունավորությամբ³²¹: Մակայն, ինչպես գտնում են խեթագետները, խեթերենի «ի»-ն կոկորդային հնչյուն է: Այն հնդեվրոպական նախալեզվից է եկել և, որպես այդպիսին, հիմնականում պահպանվել է խեթերենում և հայերենում: Խեթերը հարևան երկրների տեղանունները, որոնց մի մասը պարունակում է «խ», իսկ մյուսները՝ «հ», գրությամբ մեջ արտապարունակում է «ի», իսկ մյուսները՝ «հ»³²²: Վ. Խաչատրյանը և Գ. հայտել են միևնույն «ի» սեպանշանով³²³:

³²⁰ Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 87-88.

³²¹ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 209-214, 236-237.

³²² Խաչատրյան Վ., Հայաստանը ճ.բ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 40-41:

Ջանուկյանը իրավացիորեն գտել են, որ Հայասա անվան մեջ առկա է խեթերենի ածականակերտ -աճա ածանցը³³³:

Խեթալուսական լեզուների կրողների և հայերի անմիջական շփումը կարող էր լինել մինչև Խեթական տերության անկումը (Ք.ա. XIII դ. սկիզբ), ուստի հայերենի՝ խեթալուսական լեզուների հետ շփման առյուծի քաթինը զալիս է Հայասա-Ազգլի գոյության ժամանակներից (Ք.ա. XIV-XIII դդ.), երբ Հայասան ակտիվ ռազմաքաղաքական, նաև մշակութային կապերի մեջ էր Խարթի հետ³³⁴: Խեթերենի և հայերենի փոխադարձ կապը չի սահմանափակվել միայն նրանց՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու հանգամանքով: Այդ կապն ավելի կարևոր է դառնում նրանց երկուստեց հարևանության, միատեսակ պատմական պայմանների ու միևնույն շրջապատի լեզուներից կրած ընդհանուր ազդեցության հանգամանքներով: Խեթերենի քառապաշարի՝ դեռևս չպարզված կամ ենթադրվող մոտավոր մշանակությունների որոշ մասը հաստատվում կամ պարզվում է հայոց լեզվի շնորհիվ, քանի որ դրանք պահպանվել են միայն հայերենում: Գործածությունից դուրս եկած կամ մթազնամ իմաստ ունեցող շատ հայերեն բառերի մշանակությունը ենթադրել է լինում պարզել միայն խեթերենի շնորհիվ³³⁵:

³³³ Хачатурян В., Хайасам, ВОН, 1972, № 8, с. 38. Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 68.

³³⁴ Ջանուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 312:

³³⁵ Սկրուշյան Ն., Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1970, թիվ 7, էջ 58-69: Մարտիրոսյան Ն., Նախատ մը հեր և հայ բարոյնություն, ՊԵՎ, 1972, թիվ 2, էջ 168-186: Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 70-85. Նույնի, Լեզվաբանական նոր տվյալներ հայոց նախաքրեալուսական կրոնի և հավատալիքների մասին, էջ 22-23:

Ջահուկյանը իրավացիորեն գտել են, որ Հայասա անվան մեջ առկա է խեթերենի անվանակերտ -aša ածանցը³³³:

Խեթալուսական լեզուների կրողների և հայերի անմիջական շփումը կարող էր լինել մինչև Խեթական տերության անկումը (Ք.ա. XII դ. սկիզբ), ուստի հայերենի՝ խեթալուսական լեզուների հետ շփման առյուծի բաժինը գալիս է Հայասա-Ազգլիի գոյության ժամանակներից (Ք.ա. XIV-XIII դդ.), երբ Հայասան ակտիվ ռազմաքաղաքական, նաև մշակութային կապերի մեջ էր Խարթրի հետ³³⁴: Խեթերենի և հայերենի փոխադարձ կապը չի սահմանափակվել միայն նրանց՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու հանգամանքով: Այդ կապն ավելի կարևոր է դառնում նրանց երկուստեք հարևանության, միատեսակ պատմական սրայնանների ու միևնույն շրջապատի լեզուներից կրած ընդհանուր ազդեցության հանգամանքներով: Խեթերենի քառապաշարի՝ դեռևս չպարզված կամ ենթադրվող մոտավոր նշանակությունների որոշ մասը հաստատվում կամ պարզվում է հայոց լեզվի շնորհիվ, բացի որ դրանք պահպանվել են միայն հայերենում: Գործածությունից դուրս եկած կամ մրազմած իմաստ ունեցող շատ հայերեն բառերի նշանակությունը հնարավոր է լինում պարզել միայն խեթերենի շնորհիվ³³⁵:

³³³ Хачатрян В., Хайасин, ВОН, 1972, № 8, с. 38. Джукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 68.

³³⁴ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 312:

³³⁵ Արարյան Ն., Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1970, թիվ 7, էջ 58-69: Մարտիրոսյան Ն., Նորառտ մը եեր և հայ քառաբնության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 168-186: Джукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 70-85, Նույնի, Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, էջ 22-23:

այդ արշավանքի ընթացքում՝ նշված ժամանակահատվածում (գարնանից մինչև ծմնոմանուտ), շարժվել էր Բարձր Հայքի տարածքից և անցնելով Տուրուբերանով՝ հասել մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել է Արիպսան: Այսպիսով, այն հեղինակները, ովքեր ենթադրել են այս քաղաքի գտնվելը Վանա լճի ափերին՝ իրավացի են, և Հայաստան-Ազգին կարող ենք տեղորոշել առնվազն Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքներից մինչև Վանա լճի ափագանը:

Փաստական նոր նյութի և հայտնի աղբյուրների քննական մեկնաբանությունը րույ է տալիս պատկերացում կազմել Հայաստան-Ազգի մասին: Այն ռազմական նշանակալի կարողություններ ունեցող պետական միավոր էր, որն ի վիճակի էր հափասար պայքարի մղել ժամանակաշրջանի հզոր տեղություններից մեկի՝ Խաթթիի դեմ: Որոշակի ժամանակահատվածում Խեթական պետությունը նաև Հայաստանի դաշնակիցն էր: «Ժուլկանայի պայմանագիրը» խեթահայաստական հարաբերությունների ամենավաղ դրսևորումներից մեկն է հանդիսացել: Պայմանագրում գերակայող էր միմյանց միջև հաստատված խաղաղությունը և օրինականությունը պահպանելու պայմանը՝ կապված տարածաշրջանում ուժերի դասավորվածության հետ:

Ըստ Բ.ա. XIII և XI հդ. ասորեստանյան արձանագրությունների՝ Հայկական լեռնաշխարհի պետական միավորներին տրվել է Նաիրյան երկրներ անվանումը: Հայաստան-Ազգին, զարգացում է ապրելով, հավանաբար, այդ ժամանակաշրջանում շարունակել իր գոյությունը՝ որպես մի շարք քաղաքական միավորներից և իր գոյությունը՝ որպես մի շարք քաղաքական միավորներից և ասորեստանյան սկզբնաղբյուրադեպից երկիր: Խեթական և ասորեստանյան սկզբնաղբյուրներից Հայաստան-Ազգի և Նաիրի երկրներ անվանումների համաժամանակյա հիշատակությունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի խնդրո առարկա տարածքում պետական կազմավորումների մերթադարական զարգացումների մասին՝ միևնույն ժամանակ, թերևս, ցույց տալով, որ դրանք հանդես են եկել իրենց իշխանավորների գլխավորությամբ:

Բ.ա. XIII հ. երկրորդ կեսին Հայաստան-Ազգին համդես է եկել՝

որպես անկախ երկիր, որը չի մտել ո՛չ Խաբթիի և ո՛չ էլ Ասորեստանի տիրապետության տակ: Ք.ա. XIIդ. սկզբին Խաբթիի տրոհվելը մի շարք պետությունների նոր, ավելի նպաստավոր իրադրություն պետք է ստեղծեր Հայասա-Ազգիի համար: Ասորեստանը նույնպես քաղաքական անկում է ապրել այդ ժամանակաշրջանում: Այսպիսով, տարածաշրջանում որևէ արտաքին լուրջ գործոն չկար, որը կարող էր բերել Հայասա-Ազգիի անկմանը: Հավանաբար, Հայասա-Ազգին իր գոյությունը պահպանել է մահ Ք.ա. XIIդ. ընթացքում, սակայն ոչ որպես միասնական պետություն, այլ մի շարք քաղաքական միավորներից բաղկացած երկիր:

Ուշ բրոնզեդարում պատմական Հայասա-Ազգիի մասն էին կազմում մերկայիս Էրզրումի, Գյումուշխանեի մարզերի տարածքը (Մեծ Հայքի Տայք, Բարձր Հայք մահամզների տարածքների մի մասը, Այրարատի արևմտյան գավառները, Տուրուբրան մահամզի հյուսիսային գավառները և Փոքր Հայքի հյուսիսարևելյան մասը), որտեղ գտնվում են Սոս, Բլուր, Կարազ, Բյույուրքեփե, Գյուզելովա և այլ հնավայրերը: Բարձր Հայքի և շրջակա տարածքների հնագիտական պեղումները նոր լույս են սփռում Հայասայի պատմության, մշակույթի և նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերի վրա: Սակայն կատարված հնագիտական պեղումները հնարավորություն չեն ընձևում փաստել այդ տարածքում խոշոր բնակավայրերի գոյության մասին: Պրանք կարելի է փնտրել ավելի արևելք՝ Մեծ Հայքի Տուրուբրան, Այրարատ և Տայք մահամզների տարածքում:

Հայասական ^ՊՍ.GUR աստծու անունն առաջինն է հիշատակվել խեթահայասական պայմանագրի վերջում նշված աստվածների ցուցակում՝ տրվելով Հայասա քաղաքի հետ, որը, հավանաբար, երկրի մայրաքաղաքն է հանդիսացել, ինչը նույնպես խոսում է ^ՊՍ.GUR-ի՝ Հայասայի դիցարանում գլխավոր աստվածությունը լինելու փաստի օգտին: ^ՊՍ.GUR-ի հնչյունական (Ուգուր, այստեղից՝ ոգուր-իմ) կամ բնածայնական (Գրգուր) ընթերցումը քիչ հավանական է:

Հայասա անունից չէ, որ առայ է եկել *հայ* անունը, այլ *հայ* անունից՝ Հայասա: Խեթերը, պարզապես ծանոթ լինելով իրենցից արևելք ընկած երկրի բնակիչների հայ ինքնանվանը, նրանց երկիրը կոչել են իրենց լեզվական օրինաչափությունների համաձայն՝ Հայասա, այսինքն՝ հայերի *հայ* ինքնանվանը ավելացրել են իրենց լեզվին հատուկ տեղ, բնակավայր, երկիր ցույց տվող «ասա» վերջածանցը, որով և՝ Հայ+ասա երկրանունը:

Հարևան լինելով Խեթական պետությանը՝ Հայասան չէր կարող իր վրա չկրել դրա քաղաքական, մշակութային և տնտեսական ազդեցությունը: Սակայն միևնույն ժամանակ, հանդես գալով որպես ինքնուրույն պետական և մշակութային միավոր, Հայասա-Ազգին իր ամբողջականությամբ մասն էր կազմում Հայկական լեռնաշխարհի միասնական քաղաքական, մշակութային, տնտեսական արեալի, որի արժատները Ք.ա. III հազարամյակում էին, և որն իր շարունակական զարգացումն է ունեցել նաև հետագա դարերում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. BoTU 34=KUB XIX 11 (Güterbock H., The Deeds of Sappiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 62-63).

2. ma-ah-ḥa-a[n-m]a A-BU-YA i-y[ḥ-...]
3. nu nam-ma ^{LÜ}KÜR ^{URU}ḥa-ya-ša I-N[A KUR Ú-UL]
4. ú-e-mi-ya-zi nu A-BU-YA A-NA ^{LÜ}KÜR [^{URU}ḥa-ya-ša EGIR-an-da]
5. i-ya-at-ta-at na-an-ša-an nam-ma Ú-U[^L ú-e-mi-ya-zi]
6. nu ^{LÜ}KÜR ^{URU}Ga-aš-ga pa-a-an-ku-un ÉRIN^{MES} ŠU-TI I-NA [ŠĀ. KUR⁷⁷]
7. IK-ŠU-UD nu-uš-ši DINGIR^{MES} kat-ta-an ti-i-e-cr [^{UTU} ^{URU}PÚ-na]
8. ^{DU} ^{URU}ḥa-at-ti ^{DU} KARAS ^DISTAR LIL nu ^{LÜ}KÜR]
9. pa-an-ga-ri-it BA.ÚŠ LÜ^{MES} ŠU.DIB-an-na me[-ek-ki-in IŠ-BAT]
10. na-an EGIR-pa I-NA ^{URU}Ša-mu-ḥa ú-wa-te[-et]

2. Իսկ երբ հայրս գն[աց ...
3. և Հայասա երկրի թշնամուն [... երկրում]
4. չհանդիպեց և հայրս դեռի թշնամական Հայասա ետ
5. գնաց և նրան հետո չ[հանդիպեց],
6. իսկ թշնամի Կասկա երկրի բոլոր զորաջոկատներին [երկր-
ներում]
7. հպատակեցրեց, և նրան աստվածներն օժանդակեցին՝ Ա-
րիննայի Արևի աստվածուհին,
8. Խաթթիի Ամպրուպի աստվածը, քանակի Ամպրուպի աստվա-
ծը, Դաշտի աստվածուհին: Եվ թշնամին
9. մեծ քանակությամբ տպանվեց, շատ գերիմներ նա վերցրեց,
10. և նա ետ մամուլիս քաղաք վերադարձավ:

2. Alp S., *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, TTKY, № VI/34, Ankara, 1991, S. 298-301. Հոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տեղաբնակչության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին փոխհարաբերությունների մասին, էջ 234 -235:

1. [.....] x x [.....]
2. [.....]x x n[u] SI[GI₅]n ŠEŠ ^αTa-pa-li-ya
3. [pa-ra-a ne-e]h-hu-un nu a-pé-e-da-ni KUR-e a-pa-a-aš
4. [.....] x ša-ra-a I-NA KUR.UGU i-it
5. [a-pé-e]d-[d]a-n[i] ud-da-ni-i EGIR-an ti-ya
6. [.....] x-ni ú-[w]a-ši nu-ut-ta ku-e ku-e wa-aš-tùl x x {...
7. [.....] x x KUR-[y]a-[a]z a[n]-da II-ŠU III-ŠU
8. [.....] p[e?-]e? [...] x ^{GIS}TUKUL [K]UR-ya-az
9. [pa-ra-a pi-hu-te-š]i
10. [.....] x [k]i-[i]t pa-an-d[a]-la-az-pát EGIR-an ti-ya
11. [.....] x x k[i-i]t pa-an-ta-la-za-pát
12. [..... a-ša-a]n-du ú-wa-ši I-NA KUR ^{URU}Ja-a-ya-š[a]
13. [pa-a-i-ši] n[a-a]t-kán pé-e-di ha-an-da-a-an-te-eš
14. [a-ša-an-du ...a]t-ta ú-iz-zi EG[IR?] ^{DUTU}
15. [ti-ya-az-zi] [n]u-[z]a ú-wa-ši ERÍN ^{MES, ULA} ni-ni-in-ku-wa-an-z[i]
16. [pa-a-i-š]i
17. [ÉRÍN ^{MES} KUR.KU]R ^{MES} KUR.UGU ^{TIM} KUR ^{URU}Iš-hu-pi-it-ta
18. [... KUR ^{URU, S}]AGŠ Ša-ka[d]-du-nu-wa KUR ^{URU}Ša-na-hu-it-t[a]
19. [.....]x KUR [^U]RU Tu-u-pa-az-zi-ya
20. [KUR ^{URU}La-h]u-u-wa-za-an-ti-ya KUR ^{URU}I-šu-wa
21. [.....]x-ya [k]u-[i]t ku-it ŠA KUR.UGU ^{TIM}
22. [ÉR]N ^{MES, ULA} na-aš hu-u-ma-an-du-uš ni-ni-i[k]
23. [...]x K[UR.K]UR ^{ULA} wa-a-tar-na-aš im-ma
24. [...]x u-wa-mi ^{DUTU} ha-at-ra-a-mi
25. [...]n]i?-ni?-i[k?]-zi QA-TAM-MA e-ep-ši
26. [.....]x na-[aš-t]a an-tu-uh-šu-uš
27. [.....]p]a-r[a]-a ne-[eh-bi]

1. [.....] x x [.....]
2. [.....]x x Այ[ծմ] (ամեն ինչ) լա[վ] է: Տապալիյայի եզրոյը ես
3. [այնտեղ ուղարկեցի: Եվ այդ երկիրն ա
3. [.....] x դեպի Վերին երկիր գնա,
4. [այ]դ բանը նրանց առջև դիր:
6. [.....] դու կ[զ]աս: Եվ ինչ էլ որ լինի, մեզքը քեզ x x [...
7. [.....] x x երկրում երկու անգամ, երեք անգամ
8. [.....] վերցնել? [../] x երկրից գննք
9. [կրերես]:
10. [.....] x այդ? պահից նորից օգնիր:
11. [.....] x x այդ? պահից
12. դու պիտի [.... լին]ես: Դու կգաս: Հայաս[ա] երկիր
13. [դու կգնաս]: Ե[վ դ]ու այդ վայրը կարգի
14. [կրերես: ...Եվ] դու կգաս (ու) Արևս ես(ևում)
15. [կկանգնես]: Եվ դու կգնաս՝ զորքերը հավաքելու
16. [կգնաս]:
17. [Չորքերը երկր]ների՝ Վերին երկրի, Իսխուպիսուտա քաղաքի երկրի,
18. Մակադդունուվա [լեռ]ան երկրի, Մանախուտ[ա] քաղաքի երկրի,
19. [.....]x, Տուպացցիյա քաղաքի երկրի,
20. [Լախ]ուվացանտիյա [քաղաքի երկրի], Իսուվա քաղաքի երկրի,
21. [.....-]x և [ինչ] որ կան, Վերին երկրի
22. [զորաջոկատ]ները, բոլորը շարժան մեջ դիր
23. [.....]x երկրներին հրամայիր այդպես
24. [.....]x ես կգամ: Ես՝ Արևս կգրեմ:
25. [.....] նա շարժ[ան] մեջ կդնի: Դու սարգապես վերցրու:
26. [.....]x Եվ մարտիկ
27. [.....ես] կու[ղարկեմ]:

3. KBo V 3 (Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 126-129).

III.

45. ŠA É.GAL^{LIM} MUNUS ma-a-na-aš ELLUM ma-a-na<aš>
MUNUS SUḪUR.LÁ
46. nu-uš-ši ma-ni-in-ku-wa-an le-e ti-ya-ši nu-uš-ši ma-ni-i[n-ku-
]wa-an
47. le-e pa-a-i-ši me-mi-ya-an-na-aš-ši le-e me-ma-at-ti
48. İR-KA-ya-aš-ši GÉME-KA ma-ni-in-ku-wa-an le-e pa-iz-[zi]
49. na-an-za-an me-ek-ki uš-ga-aḫ-ḫu-ut ŠA É.GAL^{LIM} ku-wa[-pi
MUNUS ú-iz-zi]
50. na-aš-ta KAS-az ar-ḫa me-ek-ki wa-at-ka-aḫ-ḫu-ut
51. nu-uš-ši KAS-an ar-ḫa tu-u-wa tar-na nu-za ki-i ŠA [É.G(AL^{LIM})]
52. [A-]WA-AT MUNUS me-ek-ki a-ru-ma uš-g[(a-aḫ-ḫu-ut)]
53. "Ma-ri-ya-aš ku-iš e-eš-ta na-aš ku-e-da-ni ud-d[a-ni-i še-er
(BA.ÚŠ)]
54. Ú.UL^{MUNUS} SUḪUR.LÁ i-ya-at-ta-at a-pa-a-ša-an-kán a[n-da a-
uš-z]i
55. A-BI^D UTU^Š-ma-kán im-ma GIŠAB-az ar-ḫa a-uš-z[i na-an-kán]
IŠBAT
56. zi-ik-wa-kán a-pu-u-un an-da ku-wa-at a-u[(š-ta)]
57. na-aš a-pé-e-da-ni ud-da-ni-i še-er BA.ÚŠ nu [ku-e-da-ni ud-da-
ni-y]a
58. še-er an-tu-uḫ-ša-aš ḫar-ak-ta nu-za zi-ik-ka [me-ek-ki uš-g(a-aḫ-
ḫu-)]ut

III.

45. Պալատական կինը, երբ նա ազատ (ազնվազարմ) է, երբ նա ստրկուհի է.
46. նրան մոտ շգնաս և նրա մոտ
47. շգնաս և ոչ մի խոսք չիմխանակես նրա հետ:

48. Էլիմի դա քո ստրուկը կամ ստրկուհին, շնոտենաս
 49. և նրան շատ շնայես: Հենց որ պալատական կինը գա՝
 50. դու ճանապարհից դուրս արի,
 51. և նրա ճանապարհից հեռու մնա: Իսկ այն պալատական կնոջ
 52. գործը, որի պատճառով պետք է շատ զգույշ լինել,
 53. Մարիյամ, որ կար, նա այդ գործի պատճառով մահացավ,
 54. Աղոյո՛ք, նա չզնաց ստրկուհու մոտ, և արդյո՞ք չէր նայել նրան:
 55. Սակայն, հայրս՝ Արևի, այդ պահին պատուհանից դուրս էր
 նայել և նրան տեսել:
 56. Ինչու՞ դու նայեցիր:
 57. Եվ նա այդ քամի համար մահացավ և այդ գործի
 58. պատճառով մարդը զոհվեց, և դու պետք է շատ զգույշ լինես:

4. KUB XXXIV 23 (Güterbock H., *The Deeds of Suppiliuma as Told by his Son, Mursili II*, JCS, 1956, № 10, 3, p. 83-84).

I.

18.] e-eš-ta A-BU-YA-ma-za
 19.me-n]a-ah-ha-an-da kat-ta-wa-tar kat-ta
 20.KUR ^U1^{KU}Zu-uh-ha-pa pa-it na-an ar-ha
 21.-z]a a-ra-ah-za-an-da e-eš-ta
 22. ...ar-ha wa-ar-nu]-ut ^{URU}2^{URU}Zu-uh-ha-pa-an-ma-kán URU-an
 23. [hu-u-ma-an-da-an ar-h]a wa-ar-nu-ut NAM.RA ^{MES}3MES-ma-kán
 24.I-N]A ^{URU}4^{URU}Ha-ya-ša i-ya-at-ta-at
 25.] x-at na-an IŠ-[T]U ^{URUSAG}5^{URUSAG}La-ha-a
 26.]-ir

I.

18.] կար: Եվ հայրս
 19.ընդ ղեմ, վրեժխնդրության նպատակով
 20.երկիր քյաղաք Յուխասաա գնաց: Եվ նրա

21.] շորքը ինչ կար
22.այրն]ց: Քաղաք Մոխապան, քաղաքը
23. [անբողջը այ]րեց, և տարագիրները
24.] դեպի Հայաստ գնացին
25.] x-at և նրանց Լախա լեռներից
26.]-ir:

5. KBo III 4-2Bo TU 48 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 96-97).

III.

93. nam-ma-za ma-ah-ja-an KUR ^{URU}Ti-pi-ya tar-ah-ju-un nu A-NA
^mAn-ni-ya LUGAL ^{URU}Azzi
94. LÚ TE4-MA u-i-ya-nu-un nu-uš-ši ja-at-ra-a-nu-un ku-it-ma-an-
 wa A-BU-YA
95. I-NA KUR ^{URU}Mi-it-ta-an-ni e-eš-tu nu-wa-ták-kán IR ^{MEŠ}-YA ku-
 i-e-eš an-da ú-e-er

IV.

1. [nu-wa-ra-aš-mu EGIR-pa pa-a-i.....]

III.

93. Այնուհետև, երբ Տիբիյա երկիրը նվաճեցի (հայաստակեցրի),
 Աճնիյայի՝ Ազգիի բազավորի մոտ
94. սպառվիրակ (դեսպանորդ) ուղարկեցի և նրան ես գրել էի
 «Այն ժամանակ, երբ հայրս
95. Միտաննի երկրում էր, ծառաներս, որ քեզ մոտ եկան

IV.

1. [ինձ ես վերադարձրու....]

17. (nu-wa zi-ik) [A-NA ^DUTU^S šu]ul-le-e-et nu-wa ú-it KUR^{URU} Da-an-ku-wa
18. [GUL-ah-ta na-at dan-na-at-ta-ah-]ta nu DINGIR^{MES} am-m(e-e-da)-az ti-an-du
19. [nu-wa DI-eš-šar am-me-e-](da-az) ha-an-na-an-du
20. [a-pa-a-aš-ma-mu ku-it i-da-a-la]-u-wa A-WA-TE^{MES} me-mi-iš-ki-u-an da-a-iš
21. [nu-uš-ši am-mu-uk ku-ru-](ri-ya)-ah-hu-un nu-uš-ši pa-a-un nu^{URU} U-ra-aš ku-iš URU-aš
22. [ŠA KUR^{URU}](A-az-zi ha-an-te-ez-zi-iš) a-ú-ri-iš e-eš-ta na-aš-kán na-ak-ki-i pe-e-di
23. [a-ša](-an-za nu ku-iš ke-e TUP-PA^{HA}) x x x-ya iš-ta-ma-aš-zi nu u-ya-ad-du
24. (nu a-ši ^{URU}U-ra-an URU-an) [a-uš-du ma-ah-ha-an-na-aš ú]-e-da-an-za e-eš-ta

III.

- [.....] [.....]
- [.....]-ta և մա եկավ [և Ղամկուվա երկիրը]
- [զմաց և այն գր]ավեց: Եվ [զերիներ],
- [խոշոր և մանր եղջերավոր ամասունն վերցրեց և նրանց] Հայասա երկիր տա[րավ]
- [երբ այդ մասին Արես շեցի], նրան գրեցի [.....]
- [.....] այնուհետև ինձ ոչի[ն]-իր: Եվ Իստիտինա? քաղաքի մարդիկ ով (է) որ չ[x]
- [.....Քայց դու] եկար և դեպի Ղա[մկուվա] երկիր
- [զմացիր և գր]ավեցիր և այնտեղից [զերիներ]
- [խոշոր և մանր եղջերավոր ամասուններ վերցրեցիր և] և Հայասա երկիր տա[րար]:
- [Մակայն տերը (Ազ)[զի երկրի ինձ.....] ինչ պատասխանն [գրեցիր]:
- [Այն ինչ դու ինձ] (գրեց)իր: [Գերիները] ինձ հետ
- [եկան] (և ով որ? եկ)[ավ, նրան շնն]

13. [տա?]: (Քայց եթե հարձակվեցիր?)[.....]-[.....ես]
14. (նորից) ուղարկեցի մամակ: Եվ ես եկ[ա ե]
15. (քո երկրի ասիմանի մոտ) [բա]նակեցի, քայց քո երկրի վրա չհարձակվեցի:
16. [Եվ ես] գերիներին, խոշոր և մանր եղջերավոր ամասուն շվերցրեցի:
17. (Իսկ դու) [Արևիս բխրվացրեցիր, եկար և Դամկուփա երկրի վրա
18. [հարձակվեցիր և այն ամայացրեցիր]: Եվ աստվածները քող ինձ հետ լինեն,
19. [քող դատեն և ին](ճ) առաջնորդին:
20. [Ես ինձ քշնամակ]ան քառեր գրեց:
21. [Եվ ես բա](ր)կացա և գնացի դեպի նա: Եվ Ուրա քաղաքը, որն
22. (Ազգի) [երկրի] առաջին սահմանային ամրոցն է, այն մի գառիվայր (դժվարամատչելի) տեղում էր գտնվում:
23. (Եվ ով որ այս մամակները) x x x-ya [տի, քող գա
24. (և Ուրա քաղաքը) [տեսնի, հրք մա] կանգուն էր:

7. 2BoTU 56 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 102-103).

IV.

7. [..... LÚ^{MES URU}Ha]-ya-ša-ma GIM-an
8. [..... iš-ta-ma-aš-ši-ir^{DUTUŠT}-wa ú-iz-zi
9. [nu-mu-kán LÚ TE4-MA me-na-ah-ha-a]n-da pa-ra-a ne-e-e-er
10. [nu-mu wa-tar-na-ah-bi-ir BE-]LÍ-NI-wa-kán ku[-it x]
11. [.....]u-wa-ra-at na-ah[-šar-ti-ya-an-ta-at]
12. [.....]-wa-kán [.....]

IV.

7. [..... Երբ Հա]սասայի մարդիկ
8. [..... լսեցին, որ Արևը գալիս է,
9. [ինձ ընդառաջ սրատվիրակ(դեսպանորդ) ուղարկեցին]:

10. [bq] hñd hawqnybyghñ: rñgn ð ðb]r wñpñ
 11. [.....ñ] qwñubgwñ
 12. [.....]-wa-kán [.....]

8. KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., Die Annalen des Mursiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 130-139).

III.

57. ma-ah-ḫa-an-ma ḫa-me-eš-ḫa-an-za ki-ša-at nu I-NA KUR^{URU} Az-zi
 58. da-a-an KAS-ši nam-ma pa-a-un nu-za I-NA^{URU} In-ga-la-wa
 59. A-NA ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{ŠIA} ú-wa-a-tar i-ya-nu-un LÚ^{MES}
 URU Az-zi-ma
 60. DUTU^{ŠI} ku-it ka-ru-ú ḫu-ul-li-iš-ki-nu-un
 61. Nu-u-wa-an-za-ša-aš GAL.GEŠTIN ŠA-PAL^{URU} Kán-nu-wa-ra
 ḫu-ul-li-iš-ki-i]t
 62. nu-mu-za nam-ma UD.KAM^{ŠIA} za-ah-ḫi-ya-u-wa-an-zi Ú-UL
 [ku-wa-at-ka]
 63. ḫa-an-da-al-li-i-e-er nu-mu-za-kán MÚ.KAM-za wa-ul-ḫu[-u-
 wa-an-zi]
 64. zi-ik-ki-ir MÚ.KAM-za-wa-aš[-ši-kán] an-da [ḫa-at-ke-eš-nu-
 um-me-ni]
 65. ma-ah-ḫa-an-ma DUTU^{ŠI} [me-mi-a]n iš-[ta-ma-aš-šu-un]
 66. LÚ^{MES URU} Az-zi-wa[-tāk-kán] MÚ.KAM-za ŠA(G) K[ARAS^{ŠIA}]
 67. GUL-ah-ḫu-u-wa-an-z[i] zi-ik-kán-zi [x]
 68. nu-za DUTU^{ŠI} KARAS^{ŠIA} iš-ḫi-ú-ul-la-ah-ḫu-un [KARAS^{ŠIA}]
 69. ma-ah-ḫa-an UD.KAM-ti pu-tal-li-ya-an-da i-ya-at-ta-[ri]
 70. MÚ.KAM-az-ma-at-kán še-c-na-ah-aš QA-TAM-MA e-eš-zi
 71. nu ma-ah-ḫa-an LÚ^{MES URU} Az-zi e-ni-iš-ša-an pa-ah-ša[-nu-wa-
 an.....]
 72. a-ú-e-er nu nam-ma (.....)

III.

57. Հենց որ գարունը քացվեց, դեպի Ազգի երկիր
 58. երկրորդ անգամ մամապարի ընկա և Ինգալալա քաղաքում
 59. հետևումն զորքերի և մարտակառքերի զորատես անցակաց-
 րեցի: Բայց Ազգի մարդիկ
 60. Արևիս դեմ արդեն կովել էին,
 61. Նուվանցան՝ մեծ մեռանապետը Կաննուվարա քաղաքի
 մոտ հաղթել էր: //
 62. Եվ ինձ հետ այնուհետև ցերեկով կովել [բոլորովին]
 63. չհամարձակվեցին և ինձ զիշերը հարվածել
 64. որոշեցին: Գիշերը [ցրանց] կ[ճնշենք]
 65. Իսկ երբ Արևս [այդ լույրը լսեցի],
 66. Ազգի մարդիկ զիշերով զ[որքերի] կենտրոնին
 67. էին մախատեսում հարվածել [x]:
 68. Եվ Արևս զորքերը միավորեցի: [Զորքերը]
 69. զիշերը ցերեկվա նման մարտական վիճակով գնացին:
 70. Գիշերն այդ կերպ դարանում մնացին:
 71. Եվ երբ Ազգի մարդիկ այդ սպաշտպ[անությունը.....]
 72. տեսան, այնուհետև (.....)

IV.

4. nu I-NA^{URU} A-ri-ip-ša-a an-da[-an za-ah-hi-ya i-ya-an-ni-ya-nu-un]
 5. a-ši-ma-kán^{URU} A-ri-ip-ša-aš Š[Á A.A]B.BA ki-it-ta-ri
 6. nam-ma-aš-ši URU-ri-a-še-eš-šar ku-it na-aš HUR.SAG^{NA} pe-e-
 ru-nu[-uš har-kir]
 7. nam-ma-at me-ek-ki pár-ku nu-kán KUR-e ku-it hu-u-ma-an ša-
 ra-a pa-a[-an]
 8. e-eš-ta na-an ÉRIN^{MES} pa-an-ku-uš har-ta na-an^DUTU^Š za-ah-hi-
 ya-nu-u[n]
 9. nu-mu^DU NIR.GÁL BE-LÍ-YA^DUTU^{URU} A-ri-in-na GAŠAN-YA^D
^DU^{URU} Ha-at-ti
 10. ^DLAMMA^{URU} Ha-at-ti^DU KARAS^DISTAR LİL DINGIR^{MES}-ya
 hu-u-ma-an-te-eš

11. pi-ra-an hu-u-i-e-er ŠA 1-EN GAL-ya Ú-UL pa-it
12. [nu-]kán^{URU} A-ri-ip-ša-a-an za-aḫ-ḫi-ya-az kat-ta da-aḫ-ḫu-un
13. [n]a-an^{URU} Ḫa-at-tu-ši hu-u-ma-an-ti-i ša-a-ru-ù-i ma-ni-ya-aḫ-ḫu-un
14. [nu]-za ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{BLA} ŠA BI-IR-TI IŠ-TU NAM.RA^{BLA} GUD UDÚ-ya
15. [me]-ek-ki ú-e-mi-ya-at nu^{DUTU} a-pe-e-da-ni-pát UD-ti
16. [A-]NA^{URU} A-ri-ip-ša-a-pit še-e-šu-un
17. lu-uk-kat-ta-ma I-NA^{URU} Du-uk-ka-am-ma an-da-an za-aḫ-ḫi-ya i-ya-an-ni-ya-nu-un
18. ma-aḫ-ḫa-an-ma-mu-kán LU^{MES URU} Du-uk-ka-am-ma me-na-aḫ-ḫa<-an>-da a-ù-e-ir
19. na-at-mu me-na-aḫ-ḫa-an-da ú-e-ir na-at-mu GİR^{MES}-aš kat-ta-an
20. ḫa-a-li-i-e-er nu-mu me-mi-ir BE-LÍ-NI-wa-an-na-aš ŠA^{URU} A-ri-ip-ša-a
21. i-wa-ar^{URU} Ḫa-at-tu-ši ša-a-ru-u-wa-an-zi le-e ma-ni-ya-aḫ-ti
22. nu-wa-an-na-aš BE-LÍ-NI an-da a-ra-an-da ar-nu-ut nu-wa-an-na-aš^{URU} Ḫa-at<-tu>-ši
23. ar-ḫa pe-e-ḫu-te nu-wa-an-na-aš-za ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{BLA} i-ya nu nam-ma^{DUTU}
- 24.^{URU} Du-uk-ka-ma-an URU-an [ša-]a-ru-u-wa-an-zi Ú-UL tar-na-aḫ-ḫu-un
25. na-an-kán IŠ-TU NAM.RA x x-ḫ-ḫu-un NAM.RA^{URU} Du-uk-ka-ma
26. 3 LI-IM NAM.RA I-NA É[LUGAL] ku-in ú-wa-te-nu-un
27. na-an-za-an ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.R[A^{BLA}] i-ya-nu-un
28. ma-aḫ-ḫa-an-ma LU^{MES URU} Az-zi a-ù-e-er URU.DIDLÍ^{BLA} BÂD-kán ku-it za-aḫ-ḫi-ya-az
29. kat-ta da-aš-ki-u-wa-an te-ḫ-ḫu-un nu LU^{MES URU} Az-zi ku-i-e-eš
30. URU.DIDLÍ^{BLA} BÂD^{NA} pé-e-ru-nu-uš HUR.SAG^{MES}-uš pār-ga-u-e-eš na-ak-ki-i

31. *AŠ.RI*^{MSA} EGIR-pa ħar-kir na-at na-aḫ-ša-ri-ya-an-da-ti nu-mu
LÚ^{MES} ŠU.GI KUR⁷⁷
32. me-na-aḫ-ḫa-an-da ú-e-er na-at-mu GIR^{MES}-aš kat-ta-an ḫa-a-li-i-e-er
33. nu-mu me-mi-ir *BE-LÍ-NI*-wa-an-na-aš le-e ku-it-ki ħar-mi-ik-ti
34. nu-wa-an-na-aš-za *BE-LÍ-NI* ĪR-an-ni da-a nu-wa *A-NA BE-LÍ<-NI>*
ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{MSA}
35. pe-eš-ki-u-wa-an ti-i-ya-u-e-ni [NAM.R]A^{URU} ḫa-at-ti-ya-wa-
 an-na-aš-kán ku-iš /
36. an-da nu-wa-ra-an pa-ra-a pi-i-y[a-u]e-ni na-aš nam-ma^OUTU⁸⁷
Ú-UL
37. ħar-ni-in-ku-un na-aš-za ĪR-an-ni da-aḫ-ḫu-un na-aš-za ĪR-aḫ-
 ḫu-un
38. nu-mu MU.KAM-za ku-it še-ir te-e-pa-u-e-eš-ša-an-za e-eš-ta nu
 nam-ma
39. KUR^{URU} Az-zi *Ú-UL* da-ni-nu-nu-un nu *LÚ*^{MES} *URU* Az-zi li-in-
 ga-nu-nu-un
40. nam-ma^{URU} ḫa-at-tu-ši ú-wa-nu-un nu^{URU} ḫa-at-tu-ši
41. gi-im-ma-an-da-ri<-ya>-nu-un

IV.

4. Եվ Արիստա քաղաքը գրա[վելու համար շարժվեցի]:
5. Այդ Արիստա քաղաքը ծ[ովի մե]ջ էր գտնվում:
6. Նրա բնակչությունը հեռացել էր և գրադեցրել էր ժայռոտ լե-
 ող:
7. հեռվից այն շատ քարճր էր երևում: Եվ ողջ երկիրը վեր էր
 քարճրացել:
8. Եվ այն գոյքերը ամբողջովին ավերեցին: Եվ նրան Արևս հար-
 վածեցի:
9. Եվ ինձ Ամարոսյի հզոր աստվածը՝ իմ տերը, Արիմնայի Արևի
 աստվածուհին՝ իմ տիրուհին, Խաբբիի Ամարոսյի աստվածը,
 10. Խաբբիի Հովանավոր աստվածը, Քամակի Ամարոսյի աստ-
 վածը, Դաշտի Իշտար աստվածուհին, բոլոր աստվածները

11. առաջնորդում էին և ինձ հետ էին և ինձ շքեցին:
12. Եվ Արիպսա քաղաքին հարվածեցի, նվաճեցի
13. և Խաբթուսաս քաղաք ամբողջ ավարը ուղարկեցի:
14. Եվ զինվորները, կառամարտիկները ամբողջ գերիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուն
15. շատ գտան: Եվ ես՝ Արևս, այդ օրը
16. Արիպսայում զիշերեցի:
17. Հաջորդ օրը դեպի Դուգգամա քաղաք արշավեցի՝ այն նվաճելու համար:
18. Երբ Դուգգամա քաղաքի մարդիկ ինձ տեսան իրենց առջև,
19. Նրանք ինձ ընդառաջ եկան և իմ ոտքերի առջև
20. ծունկի եկան և ինձ ասացին՝ մեր տե՛ր, մեզ Արիպսա քաղաքի
21. մե՛ն Խաբթուսաս քաղաքի համար ավարի չմատնես:
22. Մեզ, մեր տե՛ր, ամբողջովին մի ավարառի, այլևս մեզ Խաբթուսաս քաղաքի համար
23. մի՛ տար: Մեզ՝ որպես զինվորներ, կառամարտիկներ՝ թ վերցրու: Այնուհետև Արևս
24. Դուգգաման՝ այդ քաղաքը, շավերեցի:
25. Եվ նրանցից գերիներ x x -ի-իս-տո, գերիներ Դուգգամայից
26. 3000 գերի թագավորական սպալատ բերեցի:
27. Եվ նրանց զինվորներ և կառամարտիկներ դարձրեցի:
28. Երբ Ազգիի մարդիկ տեսան, որ իրենց ամբացված քաղաքները ինչպես են
29. նվաճում, Ազգի երկրի մարդիկ, որոնք
30. ամբողջներում և լեռների քարձր և դժվարամատչ
31. վայրերում էին ապաստանել, նրանք վախեցան: Եվ երկրի ավազներն ինձ
32. ընդառաջ եկան: Եվ ոտքերիս առջև ծունկի եկան:
33. Եվ ինձ ասացին՝ մեր տե՛ր, մեզ մի՛ ոչնչացրու,
34. այլևս մեզ, մեր տե՛ր, ծառայությա՛ն վերցրու, և մեր տիրոջը զինվորներ, կառամարտիկներ
35. կուղարկենք: Խաբթի գերիներին, որ մեզ մոտ են,

36. նրանց կողարկենք: Եվ թող այնուհետև Արևը
 37. չոչնչացնի, այլ ծառայության վերցնի:
 38. Եվ քանի որ տարին վերջանում էր,
 39. Ազգի երկիրը շամբացրեցի և Ազգիի մարդկանց երդման տակ
 դրեցի:
 40. Այնուհետև Խարթուաս քաղաք եկա: Եվ Խարթուասում
 41. ձմեռեցի:

9. KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 138-141).

IV.

42. ma-ah-ha-an-ma ha-me-eš-ha-an-za ki-ša-at ma-an *I-NA* KUR
 URU^{URU} Az-zi ta-ni-nu-ma-an-zi
 43. pa-a-un ma-ah-ha-an-ma LÚ^{MES URU} Az-zi iš-ta-ma-aš-šir U^{UTU}ŠT.
 wa ú-iz-zi
 44. nu LÚ^{MES URU} Az-zi ^mMu-ut-ti-in LÚ^{URU} Ha-li-ma-na-a me-na-
 ah-ha-an-da
 45. [u-]i-e-er nu-mu ki-iš-ša-an wa-a[-tar-]na-ah-hi-ir *BE-LÍ<-NI>*-
 wa-an-na-aš ka-ru-ú
 46. [ku-]it har-ni-ik-ta nu-wa *BE-LÍ-NI* li-e nam-ma ú-wa-ši nu-wa-
 an-na-aš-za *BE-LÍ-NI*
 47. [ÍR-a]n-ni da-a nu-wa *A-NA BE-LÍ-NI ÉRIN*^{MES}
 ANŠU.KUR.RA^{MES} pe-eš-ki-u-wa-an ti-ya-u-e-ni
 48. [NAM.R]A^{URU} Ha-at-ti-ya-wa-an-na-aš-kán ku-iš an-da nu-wa-
 ra-an pa-ra-a pi-i-ya-u-e-ti
 49. [nu-mu NA]M.RA^{URU} Ha-at-ti i *LI[-IM]* NAM.RA EGIR-pa pi-
 i-e-er
 50. [nu-m]u e-ni-iš-ša-an ku-it [^mMu-]ut-ti-in LÚ^{URU} Ha-li-ma-na-a
 51. [me-]na-ah-ha-an-da u-i-e-er [NAM.RA]^{URU} Ha-at-ti-ya-mu
 EGIR-pa pi-i-e-er

52. nu nam-ma ^DUTU^S I-NA KUR ^U[^{RU}Az-z]i ^U-UL pa-a-un na-aš-
za IR-an-ni
53. da-aš-ḫu-un na-aš-za IR-aš-ḫu[-un] nu nam-ma ^DUTU^S a-pé-e-
da-ni MU.KAM-ti
54. gi-im-ri ^U-UL ku-wa-pí-ik-ki pa-a-un nu I-NA ^{URU}A-an-ku-wa
an-da-an
55. ú-wa-nu-un nu I-NA ^{URU}A-an-ku-wa gi-im-ma-an-ta-ri-ya-nu-un

IV.

42. Երբ գարունը քացվեց, Ազգի երկիրը կարգավորելու համար
43. գնացի: Երբ Ազգի երկրի մարդիկ լսեցին, որ Արևը գալիս է.
44. Ազգիի մարդիկ Մոստտիին՝ Խալիմանա քաղաքի մարդուն
ընդառաջ
45. ուղարկեցին: Եվ ինձ այսպես դիմեց. մեր տե՛ր, մեզ արդեն
46. հարվածել ես: Մեր տե՛ր, մորից մեզ մոտ մի՛ արի, այլ մեր
տե՛ր, մեզ
47. [Ժառայուրյ]ա՛ն վերցրու: Մեր տիրոջը զինվորներ և
կառամարտիկներ կուղարկենք:
48. Խաբթիի զերիները, որ մեզ մոտ են, նրանց կուղարկենք:
49. [Եվ ինձ] Խաբթի երկրի 1000 զերի վերադարձրեցին:
50. [Եվ ինձ] քանի որ [Մու]տտիին՝ Խալիմանա քաղաքի մարդը
51. [ընդ]առաջ եկավ և [զերի]ներին [խաբթի երկրի վերադարձրեց,
52. Թող Արևը [Ազգ]ի չգնա: Եվ թող մեզ ծառայուրյան
53. վերցնի և մեզ ծառայեցնի: Այնուհետև, Արևս, քանի որ
54. ձմեռնամուտ էր, ոչ մի տեղ չգնացի: Դեպի Անկուվա քաղաք
55. գնացի և Անկուվայում ձմեռեցի:

10. Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in
hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, S. 134-136.

50. nu-uš-ma-aš ka-a-ša ki-e k[u-e u]đ-da-a-ar ŠA.PAL NI.İŠ
DINGIR^{LIM}

51. te-eh-ju-un na-at ma-a-an [su-me-eš LÚ^{MES} URU^U]a-ya-ša "Ma-ri-ya-aš-ša
52. *Ú-UL* pa-ah-ja-aš-te-ni nu-uš-ma[-aš ke-e] *NLIŠ DINGIR^{LIM}* su-me-en-za-an
53. SAG.DU^{MES}-KU-NU QADU DAM^{MES}-KU-NU DUMU^{MES}[-KU-NU ŠEŠ]^{MES}-KU-NU MUNUS.KU^{MES}-KU-NU
54. MĀŠ^{BLA}-KU-NU' E^{MES}-KU-NU A.ŠĀ^{BLA}-KU-NU U[RU DIDLI^{BLA}-KU-NU]U^{GIS} SAR.GEŠTIN-KU-NU
55. KISLAH^{BLA}-KU-NU GUD^{BLA}-KU-NU UDU^{BLA}-KU-NU [QADU MIM-MU-KU-NU-ya]
56. kat-ta-an ar-ja <har-ga-nu-wa-an-du> da-an-ku-wa-ya-az-ma-aš-k[ān tāg-n]a-az
57. še-ir ar-ja ni-ni-in-kān-du nu-uš-ša-an a[m-mu-uk]
58. A.NA LÚ^{<MES>} KUR^{URU} Ĥa-ya-ša "Ma-ri-ya <KUR>^{URU} Ĥa-ya-ša-y[a]
59. i-da-a-lu *Ú-UL* tāg-ga-aš-[hi]

50. եվ ձեզ այսպես երբման տակ
51. դրեցի, եթե (դուք՝ մարդիկ <)ալասայի, և Մարիյա
52. չկատարեք, ապա [այս] երդումը ձեզ
53. բողոքիդ՝ ձեր կանանց, ձեր որդիների, ձեր եղբայրների, ձեր քույրերի, ձեր
54. ընտանիքների, ձեր տների, ձեր դաշտերի, ձեր քաղաքների, ձեր [սաղոթի այգիների, ձեր
55. արտերի, ձեր խոշոր եղջերավոր անասունների, ձեր ոչխարների, ձեր [ունեցվածքի հետ մխասխմ]
56. բող սատոիկ <ոչնչացնի>, ս[և եր]կրի
57. երեսից: եվ [ես]
58. Հալասայի մարդկանց, Մարիյային՝ Հալասա երկրի,
59. չարից չեմ պատճառի:

11. KUB XXVI 39 (Forrer E., Hajasas-Azzi, Caucasicas, 1931, № 9, S. 6. Քոսյան Ա., Հայաստանի ասորականները (KUB XXVI 39), ՄՍՍԵԺ, 2005, XXIV, էջ 445-446).

I.

26. [^D]U.GUR^{URU}Ha-ya-sa^DISTAR^{URU}Pa-a-at-te-u-[.....]

27.

28. [^D.....-š/t]a?-an-nu-uš^{URU}La-ḫi-ir-ḫi-la^DZa-ag-ga(-)

[.....^{URU}Qa?-ad-ku/ma-ša/ta?

29. [^DU^{URU}Ar-ni-ya^DTa-a-ru-u-mu-uš^{URU}Kam?-[.....]

30. [^D]U^{URU}Pa-aḫ-ḫu-u-te-ya^DTe-ri-it-ti-tu-u-ni-i[š]

31. [^{URU}U^{URU}Ta-ma-at-ta^DU-na-ga-aš-ta-aš^{URU}Ga-zu-ú[?]

32. ^DU tak-ša-an-na-aš^{URU}Ar-ḫi-ta^DBa-al-ta-ik

33. [^{URU}U^{URU}Du-ug-ga-am-ma-na^DU-na-ag-ga-aš-ta-aš^{URU}Pár-ra-ya

34. [^D...r]a(?)-ḫu-ḫu-uš^{URU}Ga-aš-mi-ya-ḫa^DŠi-il-[i?-x]-[i?^{URU}.....]

12. KUB XIV 4 (Քոսյան Ա., Մորսիդիս II-ի հայաստան արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2004, թիվ 2, էջ 199-200).

IV.

24. [ma-a-an I-NA KUR^{URU}A]z-zi-ma i-ya-aḫ-ḫa-at nu^DUTU-uš ša-

ki-ya-aḫ-ta MUNUS. LUGAL-ma

25. [.....ki-iš-ša-a]n me-mi-iš-ki-it e-ni-wa ku-it

^DUTU-uš š[a-ki-y]a-aḫ-ta

26. [.....i-ši-y]a-aḫ-ta Ú-UL-wa ŠA LUGAL ÚŠ i-si-

ya-aḫ-ta nu-[wa] ma-a-an

27. [.....]^{MES}URUHa-at-ti-ma-wa-za AŠ-ŠUM

BE-LU-UT-TI ta-ma-a-in

28. [.....-w]a-za⁶Am-mi-in-na-ya N[UMUN?] ŠA

⁶Am-mi-in-na-ya-ya

29. [..... i-y]a-an-zi ^oUTU^u-ma-za I-NA
KUR ^{URU}Ha-ia-ša
30. [.....]x tup-pi-az EGIR-an-da ha-
at-ra-a-eš
31. [..... EGIR-an-d]a wa-tar-na-aš-ta ma-a-an
^{URU}Ha-ya-ša-az-ma
32. [.....] hu-u-da-a-ak U-UL
me-mi-iš-ta
24. Իսկ [երբ] ես Ա[զգի երկիր] արշավեցի, արևը նշան տվեց:
Իսկ բազուիին
25. [Խաթթ]ի[ում] [խոսում էր (այսպես)]. Այդ նշանը, որ արևը
տվեց.
26. [ի՞նչ է այն կանխա]գուշակում: Արդյո՞ք (այն) արքայի
մասին չի կանխագուշակում: Եվ եթե
27. [այն կանխագուշակում է արքայի մասին, արդյոք] Խաթթիի
[քնակի]ները ուր[ի]շ մեկին իշխանության
28. [չպիտի ընտրեն]: Արդյոք նրանք Ամմիննայային և
Ամմիննայայի
29. [որդու(??)[.....]-են: Իսկ Արևս Հայասայում
30. [.....] կավե սալիկի վրա դու
պտտասխանեցիր:
31. [.....] նա հյսման [արձակ]եց: Իսկ (երբ)
Հայասայից
32. [.....] նա շտապ/անմիջապես շասաց:
.....

ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ԱՂՅՈՒՍԱԿ

- Թուղխալիյաս I/II (Ք.ա. XIV դարի սկիզբ)
Առնուվանդաս I (Ք.ա. XIV դարի I կես)
Խաթթուսիլիս II (Ք.ա. XIV դարի I կես)
Թուղխալիյաս III (Ք.ա. 1360-1344թթ.)
Մուսպիլիուլիումաս I (Ք.ա. 1344-1322թթ.)
Առնուվանդաս II (Ք.ա. 1322-1321թթ.)
Մուրսիլիս II (Ք.ա. 1321-1295թթ.)
Մուսատալիս II (Ք.ա. 1295-1272թթ.)
Ուրլիս-Թեչուր (Մուրսիլիս III) (Ք.ա. 1272-1267թթ.)
Խաթթուսիլիս III (Ք.ա. 1267-1237թթ.)
Թուղխալիյաս IV (Ք.ա. 1237-1209թթ.)
Առնուվանդաս III (Ք.ա. 1209-1207թթ.)
Մուսպիլիուլիումաս II (Ք.ա. 1207—թթ.)

HAYASA: THE POLITICAL AND CULTURAL HISTORY.

SUMMARY

The history of the kingdom of Hayasa (known from the Hittite sources) is an inseparable part of the Armenian history. The kingdom of Hayasa played an important role in the historic events of ancient world in the 2nd millennium BC.

The study of the cuneiform inscriptions related to Hayasa allows to present a complete picture of the military and political history of this ancient state unit of the Armenian Highland. It is important for an objective assessment of the history of that time.

The conclusions made as a result of the study are as follows:

At the beginning of the 14th century BC, according to the Hittite sources, the kingdom of Hayasa-Azzi emerged in the Armenian Highland. In a relatively short period of time this state displayed a great vitality by playing an important role in the region's political life.

Analyzing the opinions of the specialists regarding the historical-geographical position of Hayasa-Azzi, we can indicate that they locate it mainly in the north-west of the Armenian Highland. Meanwhile, it is also evident that the Hittite sources contain data about Hayasa so far as the Hittites could penetrate into the western regions of the Armenian Highland. Thus, the extension of Hayasa-Azzi towards east is probable, taking into consideration the fact that the area in question was part of the Late Bronze Age cultural areal of the Armenian Highland.

It is natural that in addition to the Hittite Empire which was its western neighbor, Hayasa also had relations with its southern and eastern neighboring countries.

Hayasa-Azzi had its territory, court, army, settlements and pantheon.

The Hittite sources differentiated between units having royal power and political formations that were simply governed by tribal chiefs. The Hittites speak about Anniya, Hukkana and Karanni as kings. The kings of Hatti signed treaties, established relationships by marriage and invited the kings of Hayasa to their court.

Judging from the correspondence between Hatti and Hayasa, it is worth mentioning that there should be scribes in the Hayasaean court who conducted state correspondence.

The men of Azzi served in the Hittite army as charioteers. The army of Hayasa-Azzi had at least 700 chariots and an infantry of 10.000 warriors. It was a considerable force for the time.

The Hittite sources give information about more than twenty towns (settlements). Thus, the towns of Hayasa-Azzi mentioned in the Hittite sources testify to the existence of urban life in the country and cult centers in those towns. At the same time from one part of "Hukkana's Treaty" it can be concluded also that the Hayasaean were farming and breeding cattle.

The Hayasaean town Aripša, which was mentioned in the campaign made during the 10th year of Muršiliš' reign, was described as a town "in the sea". It was not situated on the coast of the Black Sea because in that case the Hittites would have to pass through the Eastern-Pontic Mountains and their confrontation with the martial Kaska tribes would be inevitable. During that campaign Muršiliš had moved across the territory of Upper Armenia and, passing through Turuberan, reached the shore of Lake Van where Aripša was situated. Thus, authors who assume that the town was situated on the shore of Lake Van are correct. Hayasa-Azzi stretched at least from the Upper Euphrates valley to the basin of Lake Van.

In the 13th century BC Hayasa-Azzi was an independent state and was neither a subject to the Hittite Empire nor the Assyrian Empire. The division of the Hittite Empire into several states at the

beginning of the 12th century BC had to result in creating more favorable conditions for Hayasa-Azzi. Assyria also faced a political fall that time. Thus, there was no serious external factor that could result in the fall of Hayasa-Azzi. We assume that Hayasa existed also during the 12th century BC: not as a united state, but as a state consisting of several political units (Nairi states).

In Late Bronze Age the territories of the historic regions of Great Armenia, namely part of the territories of Tayk and Upper Armenia's provinces, the western districts of Ayrarat province, the northern districts of the Turuberan province and the north-east of Armenia Minor were parts of Hayasa-Azzi.

At present there are a number of archaeological sites in that region - Sos, Karaz, Blur, Güzelova, Büyüktepe, etc. The archaeological excavations in Upper Armenia and adjacent regions throw a new light upon the history and culture of Hayasa, its political and economic relations.

The pantheon of Hayasa was presented in one Hittite inscription which was probably part of a treaty between the Hittite and the Hayasaean kings. Fourteen cult centers and deities were mentioned in the treaty. According to that list we can conclude that there were *temples* in those 14 settlements.

The name of Hayasa originated from the ethnic name *Hay* of earlier epochs. The original name *Hay* (Armenian) of the autochthons of the land, situated to the east, was familiar to the Hittites. Thus, according to the rules of their language, the Hittites added the suffix "asa" which meant in their language a place. Therefore, we have the toponym Hay+asa.

Being the neighbor of the Hittite Empire Hayasa could not help bearing its political, cultural and economic influence. But having an original culture the state of Hayasa-Azzi was a part of the political, cultural and economic entity of the Armenian Highland.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, «Հայաստան» հրատարակչություն, 432 էջ:

Այվազյան Հ., Հայերեն մետաղանունների ծագումնաբանության հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1998, թիվ 3, էջ 182-192:

Ավետիսյան Հ., Հնագույն էթնիկական տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. III-I հազարամյակներում, ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 239-246:

Ավետիսյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը խոտի-խեթական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունների ոլորտում, ՊԲՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 221-230:

Ավետիսյան Հ., Արամեացիների տեղաշարժը դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններ և նրանց պայքարը Ասորեստանի դեմ (մ.թ.ա. XII-XIդդ.), ՊԲՀ, 1998, թիվ 3, էջ 125-132:

Ավետիսյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Սիջազետի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IXդդ., Երևան, 2002, «Զեյրուն» հրատարակչություն, 187 էջ:

Բարսեղյան Լ., Խայասա-Ազգլի ու նրա մի քանի քնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 307-313:

Բարսեղյան Լ., Հայասա-Ազգլի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, ՏՀԳ, 1963, թիվ 6, էջ 101-106:

Բարսեղյան Լ., Հայասա-Ազգլի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՏՀԳ, 1964, թիվ 7, էջ 73-79:

Բարսեղյան Լ., Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պատմագիտության մեջ, Երևան, 1996, ՀՀ ԳԱԱ Գիտական տեղեկատվության կենտրոն, 304 էջ:

Գաբրիելյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհի, Երևան, 2000, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 374 էջ:

Դամիեյան Է., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, ՊԲՀ, 2003, թիվ 3, էջ 30-37:

Դավթյան Ա., Հայոց աստղային դիցաբանություն, Երևան, 2004, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 264 էջ:

Երեմյան Ս., Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 59-74:

Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 27-56:

Խարայեյան Հ., Պաշտամունքն ու հավատալիցը ուշ քրոնզեդարյան Հայաստանում (ըստ հնագիտական նյութերի), Երևան, 1973, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 172 էջ:

Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, հրատարակչություն Մեյքոնյան ֆունդի, 555 էջ:

Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, «Չանգակ-97» հրատարակչություն, 159 էջ:

Կարապետյան Լ., Հայաստանի գունագարդ խեցեղենի ձևերը և զարդանախշերը, ՊԲՀ, 1964, թիվ 3, էջ 212-219:

Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. IVդդ.), Երևան, 2005, «Լուսակն» հրատարակչություն, 311 էջ:

Հակոբյան Թ., Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության: Հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի սկիզբը, Երևան, 1960, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 480 էջ:

Հակոբյան Թ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, «Հայաստան» հրատարակչություն, 256 էջ:

«Հայ» անունը ըստ Պ. Կրեյմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 429-432:

Հմայակյան Հ., Հայաստանի «U.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը, ՄՍՍԵԺ, 2004, XXIII, էջ 381-394:

Հմայակյան Հ., Հոգևոր ավանդույթների ժառանգականույ-

յունը (Պողոսեբրության պաշտամունքից մինչև քրիստոնեություն), 21-րդ դար, 2005, քիվ 2(8), էջ 165-175:

Ղազարյան Ռ., Հայաստանի տեղադրության հարցի շուրջ (ըստ Մուրախիս II-ի տարեգրության), Մերձավոր Արևելք, 2005, էջ 35-39:

Ղախանջյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն (Հին շրջան), Երևան, 1961, Հայկ. ՍՍՌ. ԳԱԱ հրատարակչություն, 362 էջ:

Մարտիրոսեան Ն., Հայերենի յարաբերությունը հեթանոսների հետ (Նպաստ մը Հեթիտ եւ Հայ բառարանության), ՀԱ, 1924, քիվ 9-10, էջ 453-459, 1926, քիվ 7-8, էջ 369-374:

Մարտիրոսյան Ն., «Գիլգամեշ» դյուցազներգությունը, ՊԲՀ, 1958, քիվ 3, էջ 75-83:

Մարտիրոսյան Ն., Պոպստոմներ փորրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, քիվ 3-4, էջ 82-107:

Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեր և հայ բառարանության, ՊԲՀ, 1972, քիվ 2, էջ 163-186:

Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի հայ ազգարանակչությունը XIX դարի առաջին նրեսնամյակին (պատմա-դոկրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, «Հայաստան», ԳԱԱ հրատարակչություններ, 180 էջ:

Մկրտչյան Ն., Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1970, քիվ 7, էջ 58-69:

Մնացականյան Հ., Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական ետապները, ՊԲՀ, 1965, քիվ 2, էջ 95-114:

Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 176 էջ:

Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004, քիվ 2, էջ 205-233:

Պետրոսյան Ա., Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, 146 էջ:

Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Մ., Հնագույն Մոփսի դիցական գլխավոր եռյակի շուրջ, Գիտական աշխատություններ, 2001,

քիվ 4, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, էջ 79-96, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ:

Պետրոսյան Ա., Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Պատմական գիտությունների դոկտորի.ատենախոսություն, Երևան, 2001, 350 էջ:

Պետրոսյան Ա., Հին հայոց խաղողագործ աստվածը, Հայկական լեռնաշխարհից հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Հայագիտական գիտաժողով, Երևան, 2004, էջ 158-164, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ:

Ջահուկյան Գ., Հայերենի և խեթա-լուվական լեզուների քառային կազմի ծագումնային զուգադիպումները, ՊԲՀ, 1967, քիվ 4, էջ 57-74:

Ջահուկյան Գ., Հայասայի լեզվի հիմնատուլիական ծագման վարկածը, ՊԲՀ, 1976, քիվ 1, էջ 89-110:

Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 748 էջ:

Ջահուկյան Գ., Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հախատալիքների մասին, ՊԲՀ, 1992, քիվ 1, էջ 14-27:

Վարդանյան Գ., Հայկական լեռնաշխարհը հայոց հավատքի բնօրրան, Հայկական լեռնաշխարհից հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Հայագիտական գիտաժողով, Երևան, 2004, էջ 142-150, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ:

Տաշեան Յ., Հափի Խ ուրարտեանք, Վիեննա, 1934, Մխիթարեան տպարան, 343 էջ:

Տաշեան Յ., ԹԷ ի՞նչպէս կազմուեցաւ հայ ազգը, ՀԱ, 1934, քիվ 1-2, էջ 28-31:

Տիրացյան Գ., Հայերի ոչ հնդեվրոպական նախնիները՝ խոսի ուրարտացիները և Ուրարտու-Հայաստան պրոբլեմը, ՊԲՀ, 1985, քիվ 1, էջ 195-207:

Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Հայաստանի

քննական պատմությունը նորքարային շրջանէն 600 Ն. Ք., ՊԵ-րոս, 1950, տպարան-«Չարթոնք», 752 էջ:

Քոսյան Ա., էթնիկական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. XII դարում («Ծովի ժողովուրդներ», մուշկեր և ուրումեացիներ), ՊՐՀ, 1991, թիվ 1, էջ 65-78:

Քոսյան Ա., Կրկին էթնիկական տեղաշարժերի մասին, ՊՐՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 247-255:

Քոսյան Ա., «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, ՊՐՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 207-220:

Քոսյան Ա., Խուվան (Ծովերը) մ.թ.ա. XIII-XII դարերում, ՊՐՀ, 1997, թիվ 1, էջ 177-192:

Քոսյան Ա., Հին Առաջավոր Ասիայի եվ Եգեյան ծովի ավազանի պատմության պարբերացման շուրջ, ՄՄԱԵԺ, 1998, XVII, էջ 124-140:

Քոսյան Ա., Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան, 1998, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 79 էջ:

Քոսյան Ա., Խուվան և Գորդիոնը մ.թ.ա. XII-X դարերում (Հաննեմատական վերլուծություն), ՊՐՀ, 1998, թիվ 3, էջ 117-124:

Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, «Չանգակ-97» հրատարակչություն, 264 էջ:

Քոսյան Ա., Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին, ՊՐՀ, 1999, թիվ 2-3, էջ 222-231:

Քոսյան Ա., Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XV դարում, ՊՐՀ, 2000, թիվ 3, էջ 161-174:

Քոսյան Ա., Նոր մյուսեր Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ, 2001, XX, էջ 233-245:

Քոսյան Ա., Անի-Կամախյի խեթական դարաշրջանում, ՊՐՀ, 2002, թիվ 3, էջ 225-241:

Քոչյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄՄԱԵԺ, 2003, XXII, էջ 252-264:

Քոչյան Ա., Խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և վերին եփրատի ավագանի սյատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՄԱԵԺ, 2004, XXIII, էջ 472-484:

Քոչյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004, «Ձանգակ-97» հրատարակչություն, 166 էջ:

Քոչյան Ա., Մարսիլյա II-ի հայաստան արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2004, քիվ 2, էջ 197-204:

Քոչյան Ա., Հայաստանի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄԱԵԺ, 2005, XXIV, էջ 444-457:

Քոչյան Ա., Հայաստան և Ազգին, Շնորհի ի վերուստ. ատասպել, ծես և պատմություն: Հոդվածների ժողովածու նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին, Երևան, 2008, էջ 263-291:

Арешян Г., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, Научные сообщения, II Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. Тезисы докладов по секции древнего и средневекового искусства, Москва, 1978, № X, с. 91-108.

Арутюнян Н., Бнайнили (Урарту), Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван, 1970, изд. АН Арм.ССР, 474с.

Арутюнян Н., Топонимика Урарту. Хурриты и урарты, I, Ереван, 1985, изд. АН Арм.ССР, 308с.

Барсегян Л., Из истории древнейших племенных союзов Армянского нагорья в XV-XIII вв. до н. э. (Хайаса-Аззи). Автореферат диссертации кандидата исторических наук, Ереван, 1964, изд. АН Арм. ССР, 31с.

Бэзицину В., Некоторые вопросы этногенеза армян, ИФЖ, 1961, № 2, с. 91-123.

Вардунян Г., Дохристианские культуры армян, ՀՄԲ, 1991, № 18, էջ 65-70:

Герны О., Хетты, Москва, Москва, 1987, изд. "Наука", 239с.

Головлева Л., Царство Алзи во второй половине II тыс. до н.э. Из истории древнейших государственных образований на Армянском нагорье, Древний Восток, 1978, № 3, с. 71-87.

Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, изд. АН Арм. ССР, 96с.

Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 60-79.

Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 68-88.

Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2, 3, 4; 265-356, 207-264, 283-305 с.

Дьяконов И., Хетты, фригийцы и армяне, ПАСБ, 1961, № 1, с. 333-368.

Дьяконов И., Предыстория армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хурриты, лувийцы, протоармяне, Ереван, 1968, изд. АН Арм. ССР, 264с.

Дьяконов И., К пранстории армянского языка (о фактах, свидетельствах и логике), ИФЖ, 1983, № 4, с. 149-178.

Есаян С., Амулеты, связанные с культом солнца из Армении, Советская археология, 1968, № 2, с. 255-260.

Есаян С., Минацаканян А., О статуэтках из Лчашена, ИФЖ, 1975, № 2, с. 253-261.

Есаян С., Традиции гончарного производства Армении эпохи средней и поздней бронзы. (К вопросу о преемственности форм и орнаментальных мотивов). Междисциплинарные исследования культуртогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей. (Сборник докладов), Ереван, 1990, с. 126-136, изд. Ереванского университета.

Иванов В., Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, ИФЖ, 1983, № 4, с. 22-43.

Иванов В., О взаимодействии индоевропейских и северокавказских диалектов в ареале Армянского нагорья ок. III-I тыс. до. н.э. Междисциплинарные исследования культуртогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей. (Сборник докладов), Ереван, 1990, с. 137-144, изд. Ереванского университета.

Каванцян Г., Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1948, изд. АН Арм. ССР, 291с.

Каралетян Л., Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, изд. АН Арм. ССР, 107с.

Манацян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 68-155, Айпетрат, 156с.

Мартirosian А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, изд. АН Арм. ССР, 312с.

Меликишвили Г., Наир-Урарту. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. № 1. Тбилиси, 1954, изд. АН Груз. ССР, 447с.

Немировский А., "Пространные аиналы" Мурзилка II - текстологическая условность?, ВДИ, 2005, № 1, с. 3-14.

Петросян А., Армянский эпос и мифология (исток, миф и история), Ереван, 2002, НАН РА, Институт археологии и этнографии, 239с.

Петросян С., Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двучных противопоставлений, ВОН, 1987, № 3, с. 77-87.

Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимики), Ереван, 1971, изд. АН Арм. ССР, 182с.

Хачатрян В., Хайасцы, ВОН, 1972, № 8, с. 32-41.

Хачатрян В., Хайаса и Наир, ВОН, 1973, № 11, с. 37-47.

- Хачатрян В.**, Наирн и Армина, ВОН, 1976, № 8, с. 59-72.
- Хачатрян В.**, Некоторые вопросы хронологии Хеттского царства. Древний Восток, 1978, № 3, с. 93-106.
- Хачатрян В.**, Марийа-титул хайасских царей. Древний Восток, 1988, № 5, с. 57-62.

- Alp S.**, Die Lage von Šamuḫa, Anatolia, 1956, № 1, S. 77-80.
- Alp S.**, Hethitische Briefe aus Maṣat-Höyük, ТТКУ, № VI/35. Ankara, 1991, 465 S.

- Belli O., Konyar E.**, Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia, Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Edited by O. Belli, Istanbul, 2001, p. 331-335, Istanbul Universitesi.

- Boese J., Wilhelm G.**, Assur-dan I, Ninurta-apil-ekur und die mittelassyrische Chronologie, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1979, № 71, S. 19-38.

- Bryce T.**, The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy, Tel Aviv, 1986-1987, № 13-14, p. 85-102.

- Bryce T.**, The Kingdom of the Hittites, 1998, Oxford, University Press, 464p.

- Carruba O.**, Die Hajasu-Verträge Hattis, Documentum Asiae Minoris (Festschrift H. Otten), Wiesbaden, 1988, S. 59-75.

- Cavaignac E.**, L'extension de la zone des Gasgas à l'ouest, RHA, 1931, № 4, p. 101-110.

- Cavaignac E.**, Le premier royaume d'Arménie, RHA, 1934, № 17, p. 9-14.

- Cavaignac E.**, L'histoire politique de l'Orient de 1340 à 1230: succession des événements, RHA, 1935, № 20, p. 117-126.

- Cavaignac E.**, La place du Palâ et du Tumanna, RHA, 1936, № 22, p. 173-178.

- Cavaignac E.**, L'Époque de Tell-El-Amarna: Subbaliuena et Mursil (XIV siècle), Histoire Générale de L'Antiquité, 1946, № 102, p. 53-67.

Cornelius F., Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches, RHA, 1958, № 62, S. 1-17.

Cornelius F., Geographie des Hethiterreiches, *Orientalia*, 1958, № 27, S. 225-251, 373-398.

Cornelius F., Neue Aufschlüsse zur hethitischen Geographie, *Orientalia*, 1963, № 32, 3, S. 233-245.

Cornelius F., Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie, *Anatolica*, 1967, № 1, S. 62-77.

Del Monte G., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978; Dr. Ludwig Reichert Verlag, 596 S.

Del Monte G., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI/2, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Supplement, Wiesbaden, 1992; Dr. Ludwig Reichert Verlag, 218 S.

Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 18 Januar-28 April 2002, Konrad Theiss Verlag, 374S.

Ertem H., Bogazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini (Çivi yazılı metin yerleri ve Bibliyografya ile birlikte), Ankara, 1973, Ankara Üniversitesi Basımevi, 206 s.

Forrer E., Hájasa-Azzi, *Caucasica*, 1931, № 9, S. 1-24.

Friedrich J., Aus dem hethitischen Schriftum, Leipzig, 1925, H. I-II.

Friedrich J., Der Vertrag des Šuppiluliumaš mit Hukkanaš und den Leuten von Hayaša, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, Hinrichs'sche Buchhandlung, S. 103-163.

Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946; Carl Winter. Universitätsverlag, 131 S.

Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959; The British Institute of Archaeology at Ankara. 133 p.

Goetze A., Zur Geographie des Hethiterreiches, *Kleinasiatische Forschungen*, 1930, B. 1, H. 1, S. 108-114.

Goetze A., *Kleinasion* (Zweite, neubearbeitete Auflage). München, 1957, Beck'sche Verlagsbuchhandlung, XVI+228 S.

Gonnet H., *Les montagnes d'Asie Mineure d'après les textes hittites*, t. 26, 1968, 205p.

Götze A., Die Annalen des Muršiliš, *MVAG*, 1933, № 38, 329 S.

Götze A., *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*. New Haven, 1940, Yale Oriental Series, 97 p.

Grayson A., *The Assyrian Royal Inscriptions*, № I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1972, 1976, 158 p., 213 p.

Güneri S., *Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması*, *AST*, 1988, № 5/2, s. 45-76.

Güneri S., *Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler*, *TAD*, 1992, XXX, s. 149-195.

Güneri S., *Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da geç Karaz Kültürü evresi Yerleşmeleri ile ilgili arkeolojik keşifler*, *Doğudan yükselen ışık arkeoloji yazıları*, 2007, s.267-324.

Gurney O., *Mita of Paḫḫuwa*, *AAA*, 1948, № 28, p. 32-47.

Güterbock H., *The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II*, *JCS*, 1956, № 10, 2-4; *Oriental Institute, University of Chicago*, 41-68, 75-98, 107-130 p.

Güterbock H., *Survival of the Hittite Dynasty. The Crisis Years: the 12th Century B. C. From Beyond the Danube to the Tigris*, *Dubuque*, 1992, p. 53-55.

Haas V., *Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands. Xenia. Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, *Kostanzer Altorientalische Symposien*, B. 1, 1986, S. 21-30; *Universitätsverlag Konstanz*.

Haas V., *Geschichte der hethitischen Religion*, *Leiden, New York, Köln*, 1994; *E.J. Brill*, 1025 S.

Hoffter H., A Join in to the Hittite Mita-text, JCS, 1976, № 28, p. 60-62.

Hoffner H., Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites, *Orientalia*, 1980, № 49, 4, p. 283-332.

Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B.C.), Leiden, 1970; Publications de l'Institut historique et archéologique nederlandsais de Stamboul, 87 p.

Hrozny F., Die ersten Zehn Regierungsjahre des Königs Muršiliš II, *Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi*, 1919, S. 156-223.

Jahukyan G., The Hayaša Language and its Relation to the Indo-European Languages, *Ar.Or.*, 1961, № 29/3, p. 353-405.

Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Edited by Oktay Belli, Istanbul, 2001.

Kammenhuber A., Keilschrifttexte aus Boğazköy (KBo XVI), *Orientalia*, 1970, № 39, 4, S. 547-567.

Kempinski A., Suppiluliuma I: The Early Years of His Career, Tel Aviv, 1993, № 1, Occasional Publications, „kinattütu ša dāraiti“, Raphael Kutscher Memorial Volume.

Kökten K., Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, Die Bedeutung der Umgebung von Bayburt Innerhalb der Vorgeschichte Nordost-Anatoliens, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1945, № III/5, s. 465-505.

Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, TTKB, 1944, № VIII/32, s. 659-680.

Kökten K., 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu adına yapılan tarihöncesi araştırmaları, TTKB, 1947, № XI/43, s. 431-472.

Kökten K., Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1947, № V/2, Türk Tarih Kongresi Basımevi, s. 223-236.

Kosyan A., Amurwandas I in the East, *AJNES*, 2006, № 1, p. 72-97.

Koşay H., Turfan K., Erzurum-Karaz kazısı Raporu, TTKB, 1959, № XXIII, s. 349-413.

Koşay H., Vary H., Die Ausgrabungen von Pulur: Bericht über

die Kampagne von 1960. Atatürk University Publications, № 24, Ankara, 1964, Türk Tarih Kurumu.

Koşay H., Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları). TTKY, 1964, № XVII, 1, s. 91-94.

Koşay H., Vary H., Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Atatürk Üniversitesi Yayınları № 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, S. 20, Ankara, 1967, Türk Tarih Kurumu Besimevi, 54 s.

Lamb W., The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours, AnSt, 1954, № 4, p. 21-32.

Laroche E., Catalogue des textes hittites, Paris, 1971; Editions Klincksieck, 267 p. (Premier Supplément), RHA, 1972, № 30, p. 94-133.

Lloyd S., Early Highland Peoples of Anatolia, London, 1967; Thames and Hudson, 145 p.

Macqueen J., The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor, London, 1975, (2nd edition 1986), Thames & Hudson, 176 p.

Maxwell-Hyslop K., Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence, IRAQ, 1974, № XXXVI, p. 139-154.

Mellaart J., Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age, AnSt, 1968, № XVIII, p. 187-202.

Otten H., Die Apologie Hattušiliš III: Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden, 1981, Harrassowitz, IX+127 S.

Özfirat A., Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, İstanbul, 2001, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 170 s.

Özfirat A., Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Edited by O. Belli, İstanbul, 2001, p. 326-330, İstanbul Üniversitesi.

Özguç T., Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research, Anatolia, 1963, № 7, p. 7.

Roth K., Die Bedeutung des Armenischen, Herausgeber der Zeitschrift "Armeniaca" ՀԱ, 1927, քիւ 11-12, էջ 741-750:

Sagona A., An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-classical Period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.

Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report, AnSt, 1991, № 41, p. 145-158.

Sagona A., Bayburt Survey, 1990, AST, 1991, № 9, p. 397-403.

Sagona A., Bayburt Survey, 1991, AST, 1992, № 10, p. 261-268.

Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83.

Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Sagona C., Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, 1, p. 161-164.

Sagona A., Sagona C., Özkörucüklü H., Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report, AnSt, 1995, № 45, p. 193-218.

Sagona A., Sagona C., Özkörucüklü H., Excavation at Sos Höyük -1994, KST, 1995, № XVII, 1, p. 151-155.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1995, KST, 1996, № XVIII, 1, p. 137-143.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Thomas I., Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report, AnSt, 1996, № 46, 1, p. 27-52.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Howells S., Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report, Anatolica, 1997, № XXIII, p. 181-203.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1997, KST, 1998, № XX, 1, p. 205-206.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., McNiven I., Howells S., Excavations at Sos Höyük, 1997, Fourth Preliminary Report, Anatolica, 1998, № XXIV, p. 31.

Sagona A., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report, ANES, 2000, № 37, p. 56-127.

Sayce A., Hittite and Moscho-Hittite, RHA, 1930, № 1, f. 1-8.

Singer I., Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C., JIES, 1981, № 9, 1-2, p. 119-134.

Sturtevant E., Bechtel G., A Hittite Chrestomathy, Philadelphia, 1935, 99 p.

Ünal A., Hititler Devrinde Anadolu, I, Istanbul, 2002; Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, 206 s.

Wallis Budge E., King L., The Annals of the Kings of Assyria, vol. I, London, 1902, 391 p.

Wilhelm G., Boese J., Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15 und 14 Jahrhunderts v. Chr., High, Middle or Low?, Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd August 1987, Part I, Gothenburg, 1987, Paul Astroms Forlag, 117 S.

Yakar J., Hittite Involvement in Western Anatolia, AnSt, 1976, № 26, p. 117-128.

Yakar J., Recent Contributions to the Historical Geography of the Hittite Empire, MVDÖG, 1980, № 112, p. 75-94.

Yakar J., Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: an Archaeological Assessment. In: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sadat Alp, Ankara, 1992, p. 507-516.

Yakar J., Ethnoarchaeology of Anatolia: Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages, Tel Aviv, 2000, 495p.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԼՀԳ** - Էրաբեր եասարակրթական գիտությունների (Երևան):
- ՀԱ** - Հանդես Ամսօրեայ (Վիեննա):
- ՀԱԲ** - Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (Երևան):
- ՄՄԱԵԺ** - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (Երևան):
- ՊԲՀ** - Պատմա-բանասիրական հանդես (Երևան):
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր: Հասարակական գիտություններ (Երևան):
- Մերձավոր Արևելք** - Մերձավոր Արևելք: Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (Երևան):
- 21-րդ դար** - «21-րդ դար»: «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի հանդես (Երևան):
- ВНИУ** – Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДЛ, 1951, № 2, 3, 4.
- ВДИ** – Вестник древней истории (Москва).
- ВОН** – Вестник общественных наук (ԼՀԳ).
- Древний Восток** – Древний Восток (Ереван).
- ИФЖ** – Историко-филологический журнал (ՊԲՀ).
- ИЛР, 1** – Капанцян Г., Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя Малая Азия, т. 1, Ереван, 1956.
- ПАСб** – Переднеазиатский сборник (Москва).
- ААА** - Annals of Archaeology and Anthropology (Liverpool).
- AJA** – American Journal of Archaeology (Baltimore/Princeton).
- AJNES** – Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies (Yerevan).
- АКА** – E.A.W. Budge and L.W. King, The Annals of the Kings of Assyria, № 1, London, 1902.
- Anatolia** – Anatolia. Revue annuelle de l'Institut d'Archéologie de l'Université d'Ankara (Ankara).
- Anatolica** – Anatolica. Annuaire international pour les civilisations de L'Asie antérieure (Istanbul).
- ANES** - Ancient Near Eastern Studies (Louvain/Melbourne).

- AnSt** - Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara (London).
- ARI** - Grayson A., The Assyrian Royal Inscriptions, № I-II, Wiesbaden, 1972-1976.
- Ar.Or.** - Archiv Orientální (Praha).
- AST** - Araştırma Sonuçları Toplantısı (Ankara/Istanbul).
- BoTU** - Forrer E., Die Boghazköi-Texte in Umschrift (=MVDOG; 1922, 1926, Berlin, 1941, 1942, Leipzig).
- CTH** - Laroche E., Catalogue des textes hittites (Paris), 1971 (Premier Supplément), RHA, 1972, № 30, p. 94-133.
- JCS** - Journal of Cuneiform Studies (New Haven).
- JIES** - Journal of Indo-European Studies (Hattiesburg/San Diego).
- JNES** - Journal of Near Eastern Studies (Chicago).
- IBoT** - Istanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri (inden Seçme Metinler) (Istanbul/Ankara).
- KBo** - Keilschrifttexte aus Boghazköi (Leipzig/Berlin, 1923ff).
- KST** - Kazi Sonuçları Toplantısı (Ankara).
- KUB** - Keilschrifturkunden aus Boghazköi (Berlin, 1921ff).
- MVAG** - Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft (Berlin/Leipzig).
- MVDOG** - Mitteilungen Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft (Berlin).
- Orientalia** - Orientalia. Nova Series (Roma).
- Oriens** - Oriens. Zeitschrift der internationalen Gesellschaft für Orientforschung. Leiden.
- RGTC, VI** - Del Monte G., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.
- RGTC, VI/2** - Del Monte G., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI/2. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1992.
- RHA** - Revue Hittite et Asiatique (Paris).
- TAD** - Türk Arkeoloji Dergisi (Ankara).

Tel Aviv – Tel Aviv, Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University.

TTKB - Türk Tarih Kurumu Belleten (Ankara/İstanbul).

TTKY - Türk Tarih Kurumu Yayınlarından (Ankara).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	4
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ	14
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԱՏՄԱՍԸՆԱԲՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ	14
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	35
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ձ.Ա. XIV-XIIIԳ.)	62
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈՒՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱ-ԱԶԶԻԻ ԵՎ ԽԱԹԹԻԻ ՄԻՋԵՎ (Ձ.Ա. XIV ԳԱՐ)	62
ԽԵԹԱՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ձ.Ա. XIII ԴԱՐՈՒՄ	75
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	84
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՆՅՈՒԹՅԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	91
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԱՐԱՇԶԻՑ	91
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	102
ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	117
ՀԱՎԵԼՎԱՍԾ	122
ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՄԱԿ	141
SUMMARY	142
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱՍԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	145
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	160
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	163

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈՐԵՐՏ
ՀԱՅԱՍՏ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

GHAZARYAN ROBERT

HAYASA
THE POLITICAL AND CULTURAL
HISTORY

Հրատարակիչ տնօրեն՝ Ռուզան Մահակյան
Սրբազրիչ՝ Մյուզաննա Չրադյան
Ձևավորումը՝ Արթուր Բոյախյանի

Անորագրված է տպագրության 02.04. 2009: Ծախսը՝ 60 x 84 1/32:
Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տառատեսակը՝ «Times Armenian»:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 10,25 տպ. մամուլ:

Տպարանակը՝ 300 օրինակ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Գրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Գեո. 52-79-74, 52-79-47:
Էլ. փոստ rus@kto@rambler.ru

ALL INFORMATION CONTAINED

FL0110321

ՌՈՐԵԲՏ ՊԵՏՐՈՍԻ-ՂԱՍՏ
Պատմական գիտություններ

A π
94374

Ռօբերտ Պետրոսի Ղազարյանը ծնվել է 1976թ. հոկտեմբերի 4-ին քաղաք Երևանում: 1983-1993թթ. սովորել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան N 84 միջնակարգ դպրոցում: 1995թ. ընդունվել է Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի պատմաաշխարհագրական ֆակուլտետի պատմության բաժինը, որը վերազանց ատարադիմությանը ավարտել է 2001թ. -ին: 1997-1999թթ. ծառայել է ՀՀ Ազգային քանակում:

2001թ. ընդունվել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի եռեակա ասպիրանտուրայի բաժին: 2005թ. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում գրաշուգանել է «Հայտնո-Ազգիի քաղաքական և մշակութային պատմությունը» վերնագրով թեկնածուական աշխատությունը:

2005թ. հունվարից աշխատանքի է անցել ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնում: 2008թ. հունիսից հանդիսանում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտնական քարտուղարը:

Ունի գիտամանկավարժական գործունեության վտրմ: Հնդկմակ է մեկ տասնյակից ավելի հոդվածների և զեկուլյցների: